

AZ 1863. ÉVI EURÓPAI VÁLSÁG CSÚCSA

Az 1863-as esztendő a lengyel nép több nemzedéke számára a Varsói Lengyelországban lezajlott nagy felkelés tette emlékezetessé. Ez év januárjában illegális hadviselés kezdődött a megszálló cári csapatok ellen. Az orosz uralom alatt élő lengyelség java része aktív résztvevőként kötelezte el magát az 1831 óta lappangó nemzeti ügygel. Mozgalmuk akkor már 1795, az ország harmadik felosztása óta folyt, számtalan zsákutcával, megtorpanásokkal és tragédiákkal övezve. A cárizmusnak az 1850-es évek második felében kibontakozó válsága szabad levegőhöz juttatta a nemzeti építés lelkesült híveit, sőt a bátrabbak előtt még a nemzeti önállóság halvány reményét is megcsillantotta. 1860 és 1862 között az Oroszország által megszállt úgynevezett *Varsói Lengyelországban*, vagy államjogi elnevezéssel a *Lengyel Királyságban*, nagyszabású társadalmi reformokat folytattak magának a cári politikai vezetésnek a tudtával és közreműködésével. Ezek a reformok fellazították a cári önkényuralom kötelékeit, s az 1795. évi felosztás óta felgyülemlett feszültségek robbanásszerű átalakulással fenyegettek. Az orosz belpolitika meggondolatlan és kapkodó intézkedései következtében ez a robbanás be is következett, amikor az 1863. január 22-ről 23-ra virradó éjszakán kitört a felkelés. A felkelést meghirdető Ideiglenes Nemzeti Kormánynak hamarosan közvetlen kapcsolatai alakultak azokkal a nagyhatalmakkal, amelyek a felkeléssel szimpatizáltak, s diplomáciai, majd a későbbiek során katonai akcióval is segíteni akarták a lengyel nép harcat. A lengyelpárti intervenció szervezését rövid időn belül III. Napóleon francia császár ragadta magához, aki – elsősorban *poroszellenes* meggondolásokból – megkísérelte az *oroszellenes, lengyeleket segítő európai koalíció* összekovácsolását. A francia diplomácia az ügyben kiváló lehetőséget látott arra, hogy a Rajna-politikájában klasszikus ellenségének, Poroszországnak keleti határainál okozzon gondot, sőt annak még területi integritását is veszélyeztesse. Felmerült ugyanis a felkelés vezetőiben az a szándék, hogy az egész lengyel nemzet reményét, a *nemzeti újraegyesítést* valóra váltsák. A lengyel reneszánsz nemcsak Oroszország, hanem a másik két felosztó hatalom, Poroszország és Ausztria területi épségét is fenyegette, sőt ha Poroszország jövőbeli sorsát és hivatását Bismarck céljaival azonosítjuk, akkor annak létérdekét is.

Nem véletlen, hogy a felkelés elején a porosz és az orosz fél talált legelőször egymásra. *Alvensleben* porosz vezérőrnagy már február 8-án egyezményt kötött az oroszokkal „a határok átléphetőségéről”, ami a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy a két ország csapatai egymás területére is átléphetnek, ha a felkelő csapatok üldözésekor az szükségessé vált.

Február 10-től a Franciaország által inspirált nyugati hatalmak is megmozdultak, s hajtva saját közvéleményük lengyelbarátságától jegyzékekkel fordultak Gorcsakovhoz,¹ az Orosz Császárság külügyminiszteréhez, amelyekben tiltakoztak a lengyelországi események miatt. A felkelés tavaszi szakasza a szabályos jegyzékváltások következtében nagyhatalmi szinten *jegyzékháborúvá* fejlődött, miközben a Lengyel Királyságban a felkelő csapatok kisebb hadjáratokat vezettek az orosz egységek ellen,

vagy gerillaakciókat folytattak ellenük. Áprilistól az a gondolat is felmerült a francia politikában, hogy a szabadságszerető európai országok a nemes cél elérése érdekében *tengeri deszantot szervezzenek a baltikum partszakaszon* Oroszország megtámadására, s Lengyelország felszabadítására. Felmerült az az ötlet is (Napóleon részéről), hogy az európai hatalmak nagy *európai kongresszust* hívjanak össze, s ezen kényszerítsék az oroszokat színvallásra, pontosabban Lengyelország átadására. Miközben a lengyel nép minden ízében vérzett, a tragikus eseményektől kísérve aktivizálódtak az európai kontinens akut politikai konfliktusai, főleg a francia–porosz ellentét, de ezzel együtt Poroszország és Ausztria évszázados harca is a németországi hegemoniáért, és az osztrák–szárd szembenállás, s nem utolsósorban a krími háború óta tartó, lappangó orosz–osztrák ellentét.

A jegyzékek harcában kiemelkedő jelentőségű volt *Franciaország, Anglia és Ausztria április 17-i közös jegyzéke* a pétervári udvar számára. A jegyzék összefoglalta a felkelés kitörése óta a három ország parlamentjeiben, sajtójában és hivatalos diplomáciai levelezésében megfogalmazott vádakát Oroszországgal szemben, melyek lényege az volt, hogy *Oroszország nem adta meg a maga lengyeleinek mindazt, ami jár, ezért a követelményekért, bármilyenek is legyenek azok, neki kell viselnie a felelősséget*. Gorcsakov április 26-i keltezéssel továbbította válaszjegyzékeit Párizsba, Londonba és Bécsbe. A válaszok kialakításánál figyelembe kellett vennie az orosz hadsereg *időleges készségtelenségét*, azt a körülményt, hogy a cári haderő mobilizálhatósági mutatói a legrosszabbak voltak egész Európában. A tervek Lengyelország lerohanására készen állottak már ugyan a jegyzékek idején, de az invázióhoz szükséges haderő akkor még csak a birodalom belső tartományaiban tartózkodott. Az időnyerés taktikája megkövetelte az orosz kancellártól, hogy olyan válaszjegyzéket kapjon a három nagyhatalom, amelynek durván sértő, ultimatív hangvétele nem kényszeríti őket a háború elindítására, de ugyanakkor nem kötik meg Oroszország kezét a későbbi lengyelországi és baltikumi rendteremtő katonai akció során. Szerepelt a javaslatokban többek között a minden országot felsorakoztató európai kongresszus is, amelyen orosz értelmezésben *minden* európai problémát meg lehetett volna vitatni. Gorcsakov április 26-i jegyzékei, mint a diplomáciai mesterség mintapéldái, maximálisan megfeleltek ezeknek a követelményeknek.

Tanulmányunk ezen a ponton – Gorcsakov áprilisi jegyzékeinek elküldésénél – kapcsolódik be az események tárgyalásába, s főleg az osztrák diplomáciai levelezés alapján igyekszik ábrázolni az 1863-as év tragikumából mindazt, ami a „kontinentális ötös”, az 1815-ös bécsi dokumentumokat aláíró öt európai nagyhatalom állandóan változó viszonyában kifejlődött a válság tetőzésének időszakában (1863. május közepe – augusztus eleje). Különös figyelmet fordít a tanulmány arra a kérdésre, hogy *Ausztria magatartását mi motiválta a válságidőszak alatt*, illetve *milyen állami döntésmechanismusok hozták létre azokat a körülményeket, amelyek következtében az osztrák politika befolyásolhatta a nagy európai folyamatot*.

Angol–francia–osztrák törekvések a katonai és diplomáciai intervenció megszervezésére

Gorcsakov válaszjegyzéke új távlatokat nyitott mind a lengyelek, mind a diplomáciailag szemben álló két csoportosulás előtt. A végkifejlet felé haladó pályák nyitottak és bizonytalan irányúak voltak. Elodázódott a radikális befejezés lehetősége; a lengyelek kö-

zött még az elfogulatlanok és az objektíven gondolkodók is csak lassan vették észre, hogy számukra a 26-i irat a vég kezdetét hozta el. Ausztria a háború megítélésében egyre inkább elhatárolódott Franciaországtól azzal, hogy *Rechberg* külügyminiszter² május 2-án nyilvánosan is kijelentette: dacára annak, hogy a legbarátságaltalanabb sürgönnyt kapta, „az orosz válasz további tárgyalásokra nyújt lehetőséget”.³

Félve attól, hogy a tárgyalásokon, egy esetleges európai kongresszuson szóba kerülhet mind a magyar, mind az olasz kérdés, a tárgyalásos út sem volt Ausztriának úgy jó, amilyen értelemben azt Gorcsakov gondolta. Gorcsakov jól számította ki a lépést, amikor az európai kongresszusra tett javaslatot, hiszen ezzel a megoldással egyszerre hozhatta nehéz helyzetbe mind Franciaországot, mind Ausztriát. Az orosz kancellár jó helyzetelmzése révén Ausztriának és Franciaországnak kevés cselekvési alternatívája maradt. Minden nagyobb horderejű akcióval kockáztatnia kellett.

Rechberg, aki pontosan érzékelt a számára felállított csapda veszélyességét, szorult helyzetében végül kitalálta a „korlátozott párbeszéd” formulát, amin azt értette, hogy az orosz javaslatnak megfelelően hívjanak össze európai konferenciát, de azon kizárólag csak a lengyel kérdést vitassák meg.⁴ Hiába igyekezett *Rechberg*, Ausztriának az orosz globális konferenciajavaslatot kellett elfogadnia, mert képtelenség lett volna, hogy bármely konferencián egy kérdést minden mástól elszigetelten, csak önmagában vizsgáljanak. A tárgyaláson előbb-utóbb analóg problémaként Magyarország helyzetéről, a februári páténsel szemben megnyilvánuló ellenállásról tehettek volna fel kellemtelen kérdéseket a résztvevők, elsősorban az orosz meghívottak. Gorcsakov summázként egyébként is megírta *Rechberg*nek: a lengyel kérdésben semmilyen más jellemző vonása nincs a két ország kapcsolatának, mint a *szolidaritás*.⁵ A magyar és az olasz probléma a 26-i jegyzéket követően is csökkentette Ausztria manőverezési képességét, gyengítve a francia érdekek szerint elképzelt oroszellenes háborús koalíciót. A magyar liberális mozgalom tehát jót akart tenni Lengyelországnak is és saját magának is, de *pusztá létezésével fékezőleg hatott Ausztriára*, ezáltal a porosz- és oroszellenes koalíció kikristályosodására.

Franciaországnak újabb lendületet kellett vennie, hogy megint együttes jegyzéktervezetet tudjon alkotni; a franciák fokozódó hátrányát csak növelte az, hogy a háborús tervektől Anglia nyíltan visszakozott.⁶ Miközben a kontinentális politikában a keleti részekben kifejlődő háborús bonyodalmak kötötték le a figyelmet, a brit külpolitikai vezetésnek is nyilatkoznia kellett. *John Russel* május 8-án hosszú beszédet mondott a Lordok Házában. Az angol felsőházban többségben voltak a be nem avatkozás hívei, de az egyik csoport a katonai (vagy a politikai) aktivitást követelte. (Beszéde az ő lecsendesítésüket volt hivatott elérni.) A február eleji brit állásponttal⁷ szöges ellentétben kategorikusan visszautasította azokat a követeléseket, amelyekkel azt akarták elérni a háborús koalíció vezetői, hogy Anglia az addigiaknál hatékonyabb intézkedéseket tegyen Lengyelország védelmére.⁸ „Miféle Lengyelországot akarnak Önök visszaállítani? Vajon magában foglalja-e Posent és Galíciát? Ha Önök azt mondják: igen, akkor az Ausztria és Poroszország részéről akkora ellenkezést váltana ki, mint amekkorát Oroszország mutat. Így megnehezítik Önök az egykori lengyel tartományok kérdését, azokét a lengyel tartományokéit, melyek most Oroszországhoz tartoznak. A birodalom sérthetetlenségét nem lehet véres háború nélkül megtörni, amely veszélynek országunkat – a végszükség kivételével – nem óhajtjuk kitenni.”⁹

Gorcsakov rendkívüli örömet mutatott, amikor a brit kamarában történekről értesült. Optimizmusát az ott történekr – a hivatalos brit külpolitikai vezetés egyértelműen

az orosz érdekek mellett foglalt állást – méltán tették indokolttá. Az angol közvéleményre ugyanakkor Russel bejelentése nem volt csillapító hatású, sőt aktivizálta az ellenzékieket, akik annál hevesebben mozdultak meg a brit kormányálláspont ellen. *Brunnov*¹⁰ londoni orosz nagykövet aggódva kért tanácsokat Pétervárról, mondván, hogy az orosz külképviselet épülete néha ostromlott várhoz hasonlít. Gorcsakov nem tudott mást tenni, mint a stratégiai szempontból fontos esemény feletti örömeiben némi kitaratást, taktikai fegyelmet kérjen Brunnovtól: „Diplomáciánknak mindenekelőtt az a feladata, hogy időt nyerjen mindaddig, amíg le nem zárul a navigáció. Jövő tavasszal, ha az angol–francia harci kedv nem gyengül, már tudjuk fogadni őket, s meg vagyok arról győződve, hogy sokkal nehezebb lesz majd nekik [a koalíció intervenció csapatainak] elhagyni Oroszországot, mint bemenni oda.”¹¹ Az öröm és a bizakodás mellett az orosz kancellár nem tudta palástolni aggodalmait sem. Hosszú, elhúzódó katonai válsággal számolt, s a végkifejletet úgy képzelte el, mint a krími háború végkifejletét, amikor is az intervenció szervezése alapján véve dolgavégezetlenül, nagy nehézségek árán tudta csak lezárni a saját maga által gerjesztett konfliktust.

Május elején a katonai átcsoportosítás folytatódott. A hírszerzők a Királyság és a nyugati orosz tartományok területéről arról értesítették Thun pétervári osztrák nagykövetet, hogy az átcsoportosítások tempója növekszik. A nyugati diplomaták különösen elgondolkodtatónak tartották, hogy főleg a válogatott lovasság, a doni kozákok átdobása történik.¹² Az orosz sajtó megkezdte a polgári lakosság tudati előkészítését a nemzeti összefogás létrehozása érdekében a küszöbönálló háború miatt. A moszkvai lap, a *Nase Vremja*, május 9-én terjedelmes háborús uszító cikket közölt, benne elemzésekkel a két lehetséges szövetséges, Ausztria és Poroszország várható viselkedéséről és szerepéről a lengyelországi háborúban. A lap abban reménykedett, hogy mindkét ország kénytelen lesz valamiképpen Oroszország segítségére lenni a felkelés elfojtásában, mondván, Ausztria sem lesz hajlandó saját birtokait átengedni az önállóságát nyert lengyeleknek, és az sem valószínű, hogy Poroszország odaadjon egy már majdnem teljesen germanizált tartományt.¹³ Az ősi rjazanyi kormányzóságbeli Lgov és Szologyinszk városok hazafias memorandumait is közzétették a moszkvai lapok, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy azok segítsenek a háborús hangulat felkeltésében. A két város polgárai kérik a cárt, hogy ők maguk is hadd harcoljanak Oroszországért: ha a „mérhetetlen számú ellenség” támadásba megy át, ez a harc az ő vérük, de az ellenség vérenek ontását is követeli.¹⁴ A Szamarai kormányzóság felterjesztése arról szólt, hogy mindazok ellenére vállalni kell a harcot a lengyelek ellen, hogy most az egész európai közvélemény Oroszország ellen van; nagy szó – írja a memorandum –, de ennek a harcnak nemzeti háborúnak kell lennie.¹⁵

A három nyugati külügyminisztérium egyikében sem volt nyugalom, háborús hírek jöttek többek között Berlinből is: gróf *Károlyi Alajos*, a Monarchia berlini nagykövete¹⁶ báró *Loën* ezredes, a porosz kormány oroszországi katonai meghatalmazottja friss pétervári híreit próbálta Bécs számára értékelni, s az értékelés csak azt tudta konstatálni, hogy minden hír „nagyon háborús természetű”.¹⁷ Loën szerint az orosz kabinet hangulata olyan, hogy ennek alapján a háború elkerülhetetlennek látszik.¹⁸ Bár ez az utóbbi értesülés Gorcsakov rugalmas politikájának ellentmond, a tényen, hogy Oroszország 300 ezer emberrel volt képes ebben az időben a nyugati részek ellen támadni, a helyzeten semmit sem változtatott.

A francia–porosz viszony feszültsége is súlyos politikai válságot jelzett. A franciák *Talleyrand*¹⁹ berlini francia követ útján minden jelentéktelen, a Királyság és Posen kö-

zotti határövezetben, valamint a porosz területeken elkövetett jogtalanság vagy vélt jogtalanság miatt a precedensre vadászva hevesen tiltakoztak. Talleyrand, akinek a fegyelmettség egyébként sem tartozott az erényei közé, az egyik ilyen „tiltakozás” alkalmával elkövette azt a diplomáciai „szakszerűtlenséget”, hogy *Drouyn de Lhuys*²⁰ írásbeli jegyzékét szóban adta elő Bismarcknak, saját, nem éppen hízelgő megjegyzéseinek kíséretében. A politikai és pszichikai elzárkózásból éppen ezekben a napokban kilépő Bismarck²¹ a személyeskedésig fajuló szóváltásba bocsátkozott a francia követtel. Gyakorlott politikusként ugyanakkor biztosan érezte, hogy az incidens nem teljesen Talleyrand ingerültségének köszönhető, hanem az a Párizsban uralkodó poroszellenes hangulat kifejeződése.²²

Bismarck feszülten, de passzívan figyelte, mit tesz Európa. Gorcsakovval együtt örömmel nyugtázhatta, hogy Nagy-Britannia Russel beszéde nyomán gyakorlatilag máris kivált a francia koordinációból. Az angol kiválást követően az orosz és a porosz diplomácia arra következtetett, hogy a béke megőrzésének legbiztosabb módja, ha készülnek a háborúra, és Gorcsakov ezzel párhuzamosan hangzatos nyilatkozatokat tesz az európai kongresszus összehívásáról.

Bismarck aggodalma a lengyel forradalom nyugati irányú továbbterjedésével, valamint Posen esetleges elszakadásával kapcsolatban mégis nehezítette az orosz és a porosz katonai együttműködés megvalósítását, a két uralkodó közötti érzelmi-rokoni és eszmei kötődések bármennyire is a katonai együttműködést feltételezték. Bismarck a francia és angol fenyegetés miatt, valamint arra a meggyőződésre apellálva, hogy Poroszország nincs felkészülve a háborúra, nem mert katonailag aktivizálódni: ennek a ténynek jogi és gyakorlati kifejeződése az volt, hogy gyakorlatilag *nem működött az Alvensleben-féle katonai segélynyújtási rendszer*.²³ Az orosz határokat a poroszok nem lépték át – egészen kis számú kivételtől eltekintve (amelyeket aztán a poroszok, ha tudtak, cáfoltak). Vilmos király májusban többször visszautasította Sándor cár javaslatait a közös akciók elkezdésére a felkelők ellen. Ez a kényszerhelyzet, a katonai értelemben vett porosz akcióképtelenség mozgásban tartotta a porosz–osztrák párbeszédet. Az együttműködés a két német állam között a lengyel ügyben már a felkelés kitörésének pillanatában elindult, de májustól augusztusig felerősödött amiatt, hogy a Lengyelországot felosztó hatalmak között ők voltak leginkább rákényszerítve a konfliktus *diplomáciai* és nem katonai rendezésére. Annak ellenére, hogy kettőjük között 1863-ban már a *belnémet ügyek feszültségei* rontották az egyetértést, a lengyel probléma fontossága az egymásrautaltság érzését helyezte előtérbe. A három megszálló hatalom között e kettőben így bizonyos *különalku* esélye is kibontakozott, amellet, hogy osztrák–orosz, sőt orosz–porosz viszonylatban is volt erre lehetőség. Károlynak Bismarck már májusban azt hangoztatta, hogy Oroszország kivonulása Lengyelországból Poroszország és Ausztria között egy „már kész egyetértést feltételez”.²⁴ „Szuronyokat adnánk szuronyokért Önöknek, példának okáért Galícia biztosítását Posen garantálásáért” – hangzott a porosz kancellár ajánlata az osztrák nagykövetnek.²⁵

Berlini diplomáciai körökben ez a „különérdekeltség” nem maradt titokban. Számtalan jelentés tanúskodik erről. *Oubril* berlini orosz nagykövet pozitív fejleménynek minősítette a két konzervatív nagyhatalom egymásra találását, amelynek során mindkettő a birtokát igyekezett biztosítani az esetlegesen bekövetkező lengyel egyesülés esetére.²⁶ A *Galícia-Posen garanciaterv* láncreakciót alakított ki a francia és az olasz külpolitikában. A franciák heves ellenkezéssel reagáltak; az olaszok tőkét próbáltak kovácsolni a két német állam szorult helyzetéből. *Eduard von Launay-Hallwyl* berlini

olasz követ Bismarcknak szegezte a kérdést: hajlandó lenne-e Poroszország a Galícia-Posen garanciaterv keretében *Velence garanciáját* is magára vállalni.²⁷ Bismarck – márcsak szövetséges társára, Ausztriára való tekintettel is – kitérő választ adott: ha ilyen megállapodás *lett volna*, akkor azt *titkosan kezelte volna* a porosz külügyi vezetés.²⁸

Ausztria leválasztása a *bécsi titkos szerződésben*²⁹ részt vevő három hatalom lengyelbarát szövetségéről a válság ezen szakaszában Bismarck és Gorcsakov minden igyekezete ellenére sem volt lehetséges. Károlyi jelentése, melyből Rechberg értesült arról, hogy Bismarck nem akarja a garanciatervet Velence kérdésével összekötni, nem mozdította el arról az álláspontjáról, hogy bizonyos módon és mértékben együtt haladjon III. Napóleon oroszellenes diktátumaival.

Ebben az irányban szeretnék volna látni az osztrák politika előrehaladását a magyar liberálisok is. A *Pesti Napló* attól tartott, hogy a hármas koalíció a május második felében tapasztalt egyet nem értés következtében sok időt veszített, s ha Oroszországnak sikerül rendezni körülményeit, akkor bármينemű beavatkozás sokkal nehezebbé válik. „A lengyel kérdés, s vele együtt a legerősebb csoportosító eszme, még most főleg Napóleon kezében van; de ha Oroszország helyzete tisztul, ha az alkotmányosság és az angol befolyás ott diadalmaskodik: akkor a lengyel ügynek csak a békés megoldásra lehet némi kilátása. A rajnai expedíciók igen kockázatosokká válnának, sőt Dánia miatt még a keleti tengeri hadjárat is, Finnland föllázításával és Kronstadt ostromával együtt. Ausztria a nyugati hatalmakkal rokonszenvez, azonban barátságos viszonyainak kedvéért háborúra aligha vállalkoznék, s legkevésbé, ha a kérdés úgy tetetnék föl, hogy válasszon Anglia békés és a francia császár háborús hajlamai közt.”³⁰

Ausztria határozatlan magatartásának újabb megnyilvánulása volt egy május 2-án kiadott nyilatkozat, amely az április 26-i Gorcsakov-válszjegyzék egyik első értékelésének számít. Rechberg itt kifejtette, hogy bár az április 26-i jegyzék igen barátságtalan hangot ütött meg, de mégis elfogadható az osztrák politika számára; még mindig lehetségesek az orosz-osztrák tárgyalások, s amit Rechberg nem mondott ki: *a tárgyalások alatt az idő halad*.

A nyilatkozat egyúttal azt is előre jelezte, mit fog tenni az osztrák diplomácia az elkövetkezendő hetekben. A Ballhausplatzon összeállítottak egy *hat pontból álló javaslatot*, amely arra volt hivatott, hogy egyáltalában nem a katonai hadjárat, hanem békés tárgyalások alapjául szolgáljon. Rechberg egyik, a hat ponthoz csatolt utasításában úgy jellemezte ezt a hat pontot, mint olyan követelést, amelynek teljesítése Oroszországtól „még békés úton elvárható”.³¹ A válság tetőpontján, 1863 nyarán, *ez a hat pont képezte a nyugati diplomáciai intervenció alapját, megszületésének napjaiban pedig bizonyos diplomáciai sikernek számított, mert elsőként tett javaslatot olyan ügyben, amelyből bár Ausztria számára kellemetlenségek származhattak, mégis elfogadható volt elsősorban Nagy-Britannia, de Franciaország és a maga módján Oroszország számára is*. Ausztria május 11-én ismertette az iratot Angliával és Franciaországgal.³²

A lengyel kérdés a május–júniusi osztrák minisztertanácsokon

Ausztria álláspontját május–június folyamán három minisztertanácson (május 19., június 10., június 15.) véglegesítette.

A május 19-i koronatanácson a birodalom legmagasabb szintű vezetése volt jelen: a császár elnökölt, ott volt Rainer főherceg, Schmerling államminiszter, Mecséry rendőr-

miniszter, *Degenfeld és Esterházy Móric* tárcanélküli miniszter.³³ Rechberg emlékiratai és a tanácsi jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a február óta követett osztrák politikán a birodalom vezetése ezúttal sem óhajtott semmilyen lényeges változtatást végrehajtani. A tanácskozáson a résztvevők a fő célt a *háború elkerülésében* látták. Vitát legfeljebb arról folytattak, hogy ezt a célt a *burkolt* vagy a Schmerling által szorgalmazott *nyílt semlegesség* formájában óhajtják elérni. A testület pacifizmusa ugyanolyan teljes volt, mint az első alkalmakkor, márciusban, közvetlenül a felkelés kirobbanása utáni napokban: *Ausztria helyzete feltétlenül megköveteli a béke fenntartását, és teljesen ki kell zárni minden olyan követelést, amelyet Oroszország nem tud teljesíteni, mert ellenkező esetben, ha Oroszország a követelések visszautasítására kényszerül, közel-ségbe kerül Oroszország háborúja Franciaország ellen.*³⁴ Arra az esetre, ha Franciaország mégis támadna, Rechberg előterjesztett egy második variánst. Elsősorban az 1859-es tapasztalatokból kiindulva³⁵ lehetségesnek tartotta Franciaországnak az olaszországiéhoz hasonló kiszámíthatatlan megmozdulását. Erre az esetre porosz egyetértésben a német államok nagy családjának oltalma alá kívánta helyezni a birodalom biztonságának ügyét. Azt tervezte, hogy az egyezkedésre (talán) amúgy is kész Poroszországgal egyetértésben hívjanak össze *német fejedelmi kongresszust*, s ezen a kongresszuson mindkét felosztó állam szerezzé meg a többi német kis- és középállam támogatását a békés kibontakozáshoz a semlegesség jegyében.

Rechberg memorandumának elhangzása után Schmerling kért szót, s kifejtette, hogy ő is azt tartja hasznosnak, ha Ausztria nem csatlakozik semmiféle nyugati szövetséghez. A francia politika teljesen nyíltan Lengyelország 1772-es állapotának visszaállítására tör – hangoztatta Schmerling –, Galícia kárpótlás nélküli átadására kényszerítene Ausztriát, s ugyanakkor *a francia forradalmi háború mozgósítaná a magyar s az erdélyi forradalmi erőket*,³⁶ s mozgósíthatná ugyanazon erőket esetleg az osztrák korona olasz tartományaiban is. Mint *osztrák olíberális* tiltakozott bármiféle jogi formulákba öntött szabályos koalíció fenntartása ellen: „Ha előidézzük, hogy a velünk ellenséges Franciaország néhány tartományunkban felkelést idéz elő, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az általunk fenyegetett Oroszország ebben a tekintetben nem kevésbé lesz tevékeny”³⁷ – mondta Schmerling, majd kifejtette, hogy az Ausztriát fenyegető veszély ebben a megvilágításban kétirányú. A hagyományos orosz rivális mellé könnyen szerezhethetnek egy másikat Franciaország személyében. A problémát csak úgy oldhatná meg Ausztria, ha az egész Németországot hívná segítségül, de ennek az elképzelésnek a véghezvitelét Poroszországot valószínűleg akadályozni fogja.

Rechberg Schmerling felvetésére azt válaszolta, hogy nem akarja a krími háború idején létrejött helyzetet megismétlődni látni. Amennyiben Ausztria a Schmerling-féle nyílt (koalícióellenes) semlegességi politika mellé állna, akkor Ausztria konfliktusba keveredne a nyugati államokkal, de ennek a konfliktusnak Ausztria csak a kárát látná, amennyiben a nyugati hatalmak mégiscsak véghezvinnék a történelmi lengyel állam restaurációját.³⁸ Mecséry is, csatlakozva Schmerlinghez, a memorandum második megoldását támogatta: el kell távolodni Nagy-Britanniától és Franciaországtól, Németországban kell keresni a természetes szövetségest. Esterházy Móric tárcanélküli miniszter nem állt ugyan a háborús oldalra, de kétségeit fejezte ki a béke megőrzésének esélyeivel kapcsolatban. Leszögezte, hogy a háborút Franciaország kezdeményezésében elkerülhetetlennek tartja: a Rajna-kérdés ezt a háborút okvetlenül elő fogja idézni. Nincs értelme a semlegességi politikának – érvelt Esterházy –, mert Franciaország csak a Rajnáért akar harcolni, és háború esetén elő fogja idézni az olasz forradalmi

mozgalmak aktivizálódását, ebben az esetben pedig Ausztria az olasz és a magyar mozgalmak harapófogójába kerül. A kizárólag csak a lengyel probléma megvitatására összehívandó kongresszust sem tartotta Ausztria számára célravezetőnek, mert azon – úgymond – az európai diplomaták Krakkó visszaadását követelnék Ausztriától. A Monarchiának tehát nincs választása, fel kell készülnie a legrosszabbra, a háborúban történő részvételre.³⁹

Esterházy komor szavai kellően érzékeltetik a helyzet feszültségét. Az ülésen részt vevők helyzetmegítélésében is ez a drámaiság dominált. (Mi sem jellemzőbb az ügy akkori fontosságára, mint az, hogy ez a május 19-i első minisztertanács az éppen betegen fekvő Rechberg palotájában került lebonyolításra, aki csak nagy fizikai erőfeszítéssel tudta azt betegágyából felkelve végigülni.)⁴⁰

A koronatanács elhangzottakat a császár foglalta össze. Az összefoglalóból mindenki számára elfogadható kompromisszum lett, de mint jó néhányszor már Ferenc József és Rechberg együttműködése során: a hozzá eszmeileg közelebb álló külügyminiszter javára. A kétfajta semlegességi irányzat közül a Rechberg által is folytatott burkolt semlegességet helyezte előtérbe, szükségesnek tartva ugyanakkor a lengyel kérdés megvitatására korlátozott kongresszus összehívását, s azt, hogy ennek a politikának a támogatására törekedjék a Monarchia „szoros egyetértésre Poroszországgal”.⁴¹

Az uralkodó összefoglalója – melleleg jegyzendő meg, hogy megvalósíthatatlan programot jelölt ki a Monarchia külügyi vezetése számára – után nem lett volna illő, ha Schmerling és Rechberg folytatja a vitát. A későbbiekben azonban az eszmecsere többször megismétlődött. A császár csupán az ülés időtartamára tudott némi összehangot biztosítani a két politikus között.

Rechberg politikája óvatos volt és defenzív: a minden oldalról fenyegetett *Monarchia megvédésére* irányult – Schmerling *nagyhatalmi politikát* akart. A német politikában – amely Ausztria számára a lengyel kérdéstől függetlenül is létkérdés volt – ez az ellentét élesen tükröződött vissza. Rechberg a metternichi szellemnek megfelelően az Ausztria primátusán nyugvó egyensúly biztosításán dolgozott egész életében, úgy, hogy *ő maga* törekedett arra, hogy az uralmat bizonyos formában Poroszországgal meg lehessen osztani. Schmerling a nagyhatalmi státust az osztrák liberalizmus győzelmes harcával, a *nagynémet egység* formájában vélte kivívni.

Hogy a császár összefoglalója mennyire nem jelentett megoldást Ausztria helyzetére, bizonyítja a minisztertanács ismételt összehívása június 10-re, majdnem ugyanazon személyek részvételével, szinte ugyanazon problémák megtárgyalására. A helyzet ebben az időpontban némileg kedvezőbb lett a tanács tagjai számára. *Az európai színtéren sokkal közelebb került egymáshoz Anglia és Oroszország.* A május közepén bekövetkezett szigetországbeli fordulat óta az angol politika fokozatosan odáig jutott, hogy már elfogadhatónak értékelte Gorcsakov áprilisi jegyzékét. Egy „régí-új” komponens jelent meg a két diplomáciai testület küzdelmében mint hivatkozási alap, a napóleoni háborúkat lezáró, s az új európai rendet megeremtő *1815-ös bécsi záróokmány.* Kiderült, hogy a két álláspont márciusban, a nagy európai felháborodás idején sem volt túl távol egymástól. Az orosz jegyzék olyan alapokat nyújtott a további brit-orosz párbeszéd folytatásához, amelyek Anglia számára is a megoldás lényegét jelentették, a status quo politikáét, hogy *a két hatalom közös elhatározással tartsa fenn az 1815-ös határokat.*⁴²

Az összeülő minisztertanács tagjai Apponyi jelentéseiből pontosan tudták, hogy a brit politikai vezetés eljutott eddig a pontig. Cselekvőképességüket fokozta Apponyi

azon jelentése, amelyben beszél az alsóház, valamint Palmerston és Russel ellentmondásos viszonyáról. A Lordok Házának többsége – ahogy a fentiekben láttuk – a be nem avatkozás mellett foglalt állást, *az alsóház ezzel szemben tovább követelte a koalíciós csatlakozást és a lengyelek megsegítését.* Az angol kormány a két tűz között olyan megoldásokat keresett, amelyek nem távolodnak el a felsőház többségének racionalizmusától, de valamilyen aktivitást mutatnak a lengyelbarát irányzat előtt.

Russel és Palmerston, bár elvileg megfelelt számukra a bécsi okmányokon alapuló megoldás, nem látták akadályát annak sem, hogy azok hatályon kívül helyezésével ériék el céljaikat. A két angol államférfi a nemzetközi jog fegyverével és *csapdájával* próbálta az orosz politikát kimozdítani előnyös helyzetéből. Azt ajánlották Gorcsakovnak, hogy Oroszország kössön *fegyverszünetet* a lengyel felkelőkkel. Ha Oroszország ezt megteszi, akkor jogilag is hadviselő félnek ismeri el a felkelőket, s ha a felkelőket elismeri, akkor a lengyel ügy nem orosz belügy többé, hanem az európai viták tárgya. Az esetleges fegyverszünet egyúttal azt is jelentette volna, hogy az 1815-ös status quo sem létezik többé, hiszen ebben az esetben a felkelők egy önállóságra hivatott politikai formációt képviselnek.

Apponyi ezekben a napokban tárgyalásokat folytatott Russell-lel, melynek során nyíltan feltette a kérdést az angol külügyi vezetőnek, mit tenne Anglia, ha Ausztria háborúba keveredne Oroszországgal. Russell válasza elutasító volt: Ausztria nem számíthat Anglia fegyveres segítségére, de a fegyverszüneti javaslat orosz elfogadása diplomáciailag legalizálná Ausztria bármilyen akcióját Oroszország ellen, sőt Anglia még – orosz vereség esetében – egy osztrák szekundogenitúra trónigényét is támogatná Lengyelországban.⁴³

Ez a fegyverszüneti gondolat került a minisztertanács június 10-i ülésének napirendjére, miközben Apponyi tárgyalásai tovább folytak Londonban a brit politika vezetőivel. A június 10-i megbeszélésen sem következett be semmilyen előreutató fejlemény. Csupán az időnyerés módszereiről esett szó; azokat a lehetőségeket fontolgatták, hogyan lehetne az időnyerést úgy megvalósítani, hogy a különböző, nem várt események bekövetkeztével ne történjék háborús fordulat, s ugyanakkor ne szakadjon meg a nyugati hatalmakkal szemben fennálló kapcsolat.⁴⁴

A fegyverszüneti probléma a császár megfontolásai alapján került végleg elutasításra. A Világost megelőzően teljesített testvéri orosz szolgálatot ha a krími háborúban nem is hálálta meg a Habsburg-dinasztia, ez alkalommal némileg pótolta lemaradását. Ferenc József nem volt hajlandó ugyanolyan republikánus felkelőket támogatni a Romanov-ház ellen, akiktől 1849-ben éppen a Romanov-ház mentette meg a trónját. Döntését az uralkodó azzal indokolta, hogy a katonai segítségnek semmi értelme, mivel a „felkelők nem rendelkeznek zárt, egységes hadsereggel”.⁴⁵ A császár előterjesztése alapján a miniszterek határozatlanul sürgették, hogy Metternich⁴⁶ és Apponyi⁴⁷ minél előbb érjen el eredményeket a brit és a francia kormánynál az osztrák álláspont elfogadtatása érdekében, hozzák elküldhető állapotba a Gorcsakov-jegyzékekre adandó válaszigjegyzéket, s hogy a válaszigjegyzéke(ke)t, amelye(ke)t⁴⁸ az osztrák diplomaták szintén *hat pontban* írtak meg, a másik két kormány ebben az értelemben szerkessze meg és küldje el Pétervárra.

Tekintettel arra, hogy a június 10-i ülés sem volt más, mint egy helyben topogás, s Apponyi jelentéseiből sem derült ki más, mint az, hogy a brit kormány az osztrák jegyzéket túl gyengének találja, újabb minisztertanácsot kellett összehívni június 15-re. Rechberg harmadik előterjesztéséhez ezúttal a franciák szolgáltattak adalékot – némi-

leg megkönnyítve a bécsi kabinet helyzetét. Nem lehet nyílt fordulat bevezetésének tartani azt a folyamatot, amely a francia politikában ezekben a hetekben elindult, mégis azt kell mondani, hogy *a politikai hírverés verbalizmusa mögött láthatóvá vált egyfajta legyengülés, azaz erő- és figyelemmegosztás a kontinens ügyeit illetően*. Franciaország néhány hét leforgása alatt nem az lett többé, mint ami volt a felkelés elején. A mexikói háború kudarca – Puebla eleste, a „mexikói kaland” május végére már lassanként bizonyossá váló zsákutcája – egyre inkább lekötötte Franciaország energiáit. Franciaországnak sokkal inkább kellett figyelnie Mexikóra, mint a felkelés korai, tavaszi szakaszában. „III. Napóleonnak szüksége van Anglia barátságára Mexikóért – írta a Pesti Napló⁴⁹ –, mert nem akarhatja, hogy a zsákmányt, melyre már kezét kinyújtá, kockára vesse. Midőn vállalata kétséges volt, nem tehette ki magát arra, hogy tengeri és szárazíj erejének ott mulató részét, Anglia ellenségeskedése miatt, se ne gyarapíthassa, se vissza ne vonhassa, s Forey tábornokkal a hős Cortes szerepét játszhatta el, azon különbséggel, hogy a hazatérés lehetősége elvágassék, nem önkényesen – mint Cortessel történt –, de kényszerítve. Ezen tekintet sokat magyaráz meg a napóleoni politika közelmúltjából. Most azonban még kevésbé akarhatja, hogy a mexikói tervei megghiúsuljanak, s minthogy azok rája nézve becsesek, Anglia meglehetősen nagy árat tűzhet ki magának elnézési díjúl. Ennélfogva a diplomatikai lépések könnyen haladnak a lengyel ügyben, s lépésről lépésre nyerhetnek fontosságban, de az »ultima regum ratio« alkalmazása végre is (...) még valamivel függőbbé Parlermerston lord akaratától, és az angol bankárközvéleménytől, mint eddig valaha.”

A Pesti Napló vezércikke pontosan foglalta össze a változás okait és lényegét, s sejteti engedte azt a megkönnyebbülést, amivel a francia külpolitika egyre bonyolultabbá válásával szolgált az osztrák politikának. Ha az angol status quo-politika mérsékelni fogja a franciák nagyratörő terveit, akkor Ausztria sem lesz olyan kínos helyzetben a hármass koalíción belül, hiszen akkor már nem kell olyan nagy nézetkülönbségeket átidalni a francia és a *saját* álláspont között. Bár Metternich ezekben a napokban is csak azt jelenthette Párizsból, hogy a franciák szigorúan tartják magukat az áprilisi javaslatokhoz, valójában a francia magabiztosságnak a világbirodalmi események következtében alább kellett hagynia. Metternich jelentései sorai között már olyan megfogalmazások is kezdenek felbukkanni, hogy Drouyn de Lhuys a szigorú elvi következetesség fenntartása mellett az alapjában véve túlonatúl békülékeny osztrák hat pontot „mégsem fogadja barátságtalanul”.⁵⁰ A július 15-i minisztertanács sikeréhez a francia kényszerhelyzet csillantott meg némi reményt. Most már az is előfordulhatott, hogy az angol félnek kellett elfogadnia a korábban oly harcias franciák mérsékletre intő javaslatait. Az angolok az osztrák hatpontos javaslatot azzal módosították, hogy bevették abba az általuk frissen kisütött fegyverszüneti pontot. Ami az izolált helyzetben lévő, a kontinens problémáitól alig veszélyeztetett Nagy-Britanniának nem okozott gondot, s annak esetleges káros következményeivel még az oly harcias Franciaországnak is számolnia kellett. Drouyn de Lhuys némileg tompítva az angol fegyverszüneti ultimátumot, kidolgozta annak *„francia változtatát”*, ami a *fegyverszünet* tényén ugyan nem változtatott semmit, csupán tompított az angol javaslaton. A francia külügyminiszter túl kategorikusnak találta annak hangját, s javasolta, hogy a hatalmak a jegyzékben a fegyverszünet megkötését ne mint felszólítást, hanem mint az orosz kabinethez intézett „kérést” szerepeltessék.⁵¹ A francia külpolitika természetesen szorultságában sem mondott le a lengyel kérdés „generális” megoldásáról, csupán taktikai engedményeket tett az angol és az osztrák követeknek adott válaszai útján. (A szakirodalom részletesen tárgyalja,

hogy III. Napóleon ezekben a hetekben – reménykedve a mexikói vállalkozás sikerében – továbbra sem vetette el az erőszakos diplomáciai és annak folytatásaként a fegyveres intervenciót.)

A bécsi minisztertanács az elképzelések közeledése ellenére sem tudott elmozdulni a holtpontról. A taktikai megfontolások miatt meggyengített francia javaslatok *még így is* elfogadhatatlanok maradtak Ferenc József számára. A császár az oroszokhoz intézendő „kérés” ebben a formájában is elutasította. Mecséry – csatlakozva ismét az uralkodóhoz – úgy vélekedett, hogy bárminemű fegyverszüneti javaslat Oroszországot teljesíthetetlen feladat elé állítja, s emiatt a háború elkerülhetetlenné válik. Esterházy szintén inkorrektnek nevezte a fegyverszüneti kérdés elvetését, de a nyugati hatalmakkal szemben mutatott lojalitás miatt mégis javasolta annak felvételét az ülés jegyzőkönyvébe. Az erők túlzott kiegyenlítődöttségét érezve végül Rechbergnek kellett eldöntenie a kérdést, aki – feltehetően az uralkodó iránti engedelmességtől is vezérelve – kivette az osztrák jegyzékjavaslatból a fegyverszüneti formulát.⁵²

A lengyel kérdés a Reichsrat második ülészakán (június 18–30.)

A nagy nehézségek árán, hosszas viták nyomán elkészült jegyzék már úton volt Pétervárra, amikor június 18-án összeült a *Reichsrat második ülészaka*, amely főleg külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, s különösen sok időt szentelt a lengyel kérdésnek.⁵³ Az ülészak mindvégig tükrözte a koronatanács jegyzőkönyvének és magának a jegyzéknek a tartalmát.

Giskra⁵⁴ június 22-én hosszú beszédet tartott a zsúfolásig megtelt ülésteremben; szónoklatában összefogottan szerepeltette az azokban a hetekben divatos polonofil megfogalmazásokat, s biztosította támogatásáról a kormányt lengyel politikája megvalósításában.⁵⁵ Ausztria egyik tartományát veszíti el, ha létrejön az egységes lengyel állam – mondotta –, ezért Ausztriának nem szabad vállalni a katalizátor szerepét. Galiciának osztráknak kell maradnia, s nem szabad úgy politizálni, hogy az *lengyel Piemonttá* váljék. Rechbergnek csupán azt a javaslatot tette Giskra, hogy *a lengyel absztinencia ne vezessen a gorcsakovi politika elfogadásához* vagy az ahhoz történő közeledéshez. Már Giskra esetében látható, hogy az elküldött osztrák jegyzékeket már csak azért sem módosíthatta az alsóházi vita, mivel a ház többségének megközelítően ugyanaz volt a véleménye ebben a kérdésben. *A liberális többségű Reichsratban elvesztek azok a hangok, amelyek a kormány külpolitikája ellen hallatszottak volna, vagy azt lényegesen módosítani akarták.*

Giskra beszéde után Herbs⁵⁶ képviselő emelkedett szólásra, s feliratban fogalmazta meg az Alkotmánypárt véleményét,⁵⁷ amely egyezett a Giskra-beszéddel, csupán az a kiegészítés kapott benne nagyobb hangsúlyt, hogy a lengyelek megsegítése ne lépje túl azt a határt, amelynek átlépése a birodalom szilárdságát és épségét veszélyeztetné. Az *1772-es lengyel állam visszaállítása és Galícia elvesztése közötti összefüggés* aggodalmas fordulatok képében jelent meg a feliratban. Az orosz politikai orientáció, Gorcsakov kísérlete a három konzervatív hatalom szövetségének feltámasztására egyöntetű elutasítást keltett: az Alkotmánypárt minden szónokának beszédében oroszellenes, nemegyszer szenvedélyesen oroszgyűlölő megfogalmazások voltak hallhatók.⁵⁸ „A nagylelkű és igaz királynő, Mária Terézia könnyeiből Lengyelország sorsát a szörnyűségnek és a fájdalomnak gazdag vetése nőtte be” – mondta Berger⁵⁹ alsó-ausztriai

képviselő, a liberálisok egyik vezéralakja. „Tatár kánok ülik hóhérünnepeiket Vilnában, Dünaburgban, Lublinban és Varsóban, és azzal fenyegetnek, hogy Ázsia határait a mi határainkig tolják előre.”⁶⁰

*Kuranda*⁶¹ az igazságosság jelszavával olyan energikus lépésekből álló akciót követelt, amely *áttörést tud elérni egy helyesen felismert politikához*. A helyesen felismert politika alatt Kuranda a pacifizmust értette; „... így mégis minden államférfi, de nevezetesen minden osztrák államférfi kötelessége, hogy a békét, amelyre szükség van, ápolja és fenntartsa, ameddig csak lehet. (Tetszésnyilvánítás)”⁶² A ház mindkét oldalának sűrű tetszésnyilvánításai közepette hosszasan és elítélően beszélt a pánszlávizmus európai elterjedéséről, kiemelve, hogy annak *kiindulópontja és hajtóereje Oroszország*. Párhuzamot vont I. Napóleon spanyol hódításai és a spanyol nép történelmi végzete között, az analógiát vonatkoztatva arra, hogy ebben az esetben latin fajú nép nyomott el latin fajú népet, s hogy most a „szlávok spanyoljainak” a szerepét a lengyeleknek kell eljátszaniuk. A lengyel nép *erős gát* a pánszlávizmus elterjedésének útjában, s Ausztria európai küldetést hajt végre akkor, amikor – ott, ahol csak tudja – védelmezi őket.⁶³ Nincs még egy olyan szláv nép, amely oly sajátosan törekedne önnön lényegének, saját intézményeinek megtartására, senki sem emelkedett fel olyan energiával és jogosultsággal a pánszlávizmus ellen, mint a lengyel faj – folytatta Kuranda.

A második ülésszak alatt az 1861 óta állandó változásban lévő Alkotmánypárt három részre bomlott: a többségi *Közép pártra* (más elnevezéssel a Minisztériumi Klubra), a *Liberális Klubra*, valamint az *autonomistákra*.⁶⁴ A szétválás annak alapján ment végbe, hogy az egyes frakciók milyen módon és milyen intenzitással kívánták realizálni a februári pátens rendelkezéseit. Lengyel szimpátiában és oroszellenességben ugyanakkor egyetértettek, s abban is, hogy *óva intsék a Monarchia lengyeltségét attól, hogy bármilyen fajta szeparatizmus eluralkodjék soraiban*. Hasonló értelmű figyelmeztetéseket küldtek ezzel egyidejűleg az ülésen jelen nem lévő magyaroknak, s az ugyancsak távolmaradásukkal tüntető *velenceieknek*, valamint a 18-i trónbeszéd után a termet tüntetően elhagyó *cseheknek* is. Semmilyen szeparatista vagy föderalista elv nem megfelelő a lengyelek számára – mondták –, amely Galícia elszakadását eredményezheti. Az osztrák gondolat – ahogyan *Herbst* metaforizálta – „olyan erős gyökereket vert Galícia földjében, mint az osztrák császári állam bármely más tartományában”.⁶⁵ Kuranda éppen az utóbbiak miatt és a lengyelekkel szemben érzett szolidaritása ellenére, a pánszlávizmussal folytatott harc hátrányára is elsődlegesnek nyilvánította Ausztria integritását, „amely semmi esetre sem részesülhet hátrányban”.⁶⁶

A figyelmeztetés mindamellet nemcsak a magyaroknak, cseheknek és a velenceieknek szólt, hanem azoknak a lengyeleknek is, akik kihasználva Ausztria lakosságának és politikai irányítóinak lengyel szimpátiáját, azonosultak a varsói fehér vezetés⁶⁷ céljaival, és az 1772-es határok mellett agitáltak. A polémia iránya *Kazimierz Grocholski*, a podóliai nagyr, a bécsi Lengyel Klub vezére felé mutatott, aki bár kisebbségi helyzetben, de elszántan bizonygatta osztrák képviselőtársai előtt, hogy Galícia birtoklása nem olyan nagy előny Ausztria számára ahhoz képest, amit egy erős és egységes Lengyelország jelenthetne a poroszok, illetve az oroszok elleni politikában. „Mária Terézia könnyei” talán a jövőt idézték, a királynő talán megérezte, hogy az 1772-es felosztás, Lengyelország bukása egykoron Ausztria legnagyobb riválisát, Poroszországot fogja életre hívni. „Lengyelország bukása megteremtette Poroszországot, Ausztriának ezt az örök riválisát Németországban.”⁶⁸ Ha Ausztria hagyja – hangzott Grocholski véleménye –, hogy Oroszország legyűrje a felkelést, akkor ezzel növeli esélytelenségét a né-

met ügyekben, és hagyja összeroppanni a „pánszlávizmus elleni gátat”, Lengyelországot s Európát Oroszország hódítási törekvéseinek szolgáltatója ki. „Ha elnyomná a lengyel felkelést, Oroszország a lengyel tartományok felett véglegesen szabad kezét nyerne, akkor (...) áttörne az egyetlen gát, amely Európát Oroszország hódítási vágyától óvja, az a Lengyelország szűnne meg, amely Nagy Péter végrendeletének végrehajtását megghiúsítja, s az első ütések... azután Ausztria kapja.”⁶⁹ A későbbi, az 1870–71-es cislajtániai miniszterelnök *Alfred Potocki* is egy bizottsági ülésen heves vitába keveredett mindhárom érdekelt miniszterrel, Rechberggel, Mecséryvel és magával Schmerlinggel is a Galíciában életbe léptetett rendőri intézkedések miatt, de az ülés szak végére ő is a kormánypolitika mellett volt már a diplomáciai intervenció ügyében. Nemcsak kettejük, de majd minden lengyel képviselő hasonlóan foglalt állást.⁷⁰ Az „ausztró-lengyelek” közmondásos lojalitása ezáltal is fölébe került minden eksztatikus nemzeti érzésnek.

A 2 millió 800 ezres kelet-galíciai ukrán kisebbség képviselőjeként – gyakorlatilag csak a görögkatolikus ukránok nevében – *Mogelnyickij* apát vett részt a vitában. A Schmerlingi provizórium éveiben az ukránok a föderalizmus ellen, az alkotmány kiterjesztése mellett, területi értelemben többnyire a *nagyosztrák program* mellett voltak.⁷¹ Az ukránokban az önvédelmi reflex működött. A jelenséget magyarázza, hogy a lengyelek között – különösképpen a kelet-galíciai részen – sok volt a föderalista, s az ukránok nem akarták, hogy a lengyelek felettük teljesen szabad kezet kapjanak. Számukra sokat jelentett a *februári pápens nyújtotta védelem*, amely – felfogásuk szerint – a birodalom minden sarkában, a legkisebb néptöredék számára is az egyéni és a közösségi szabadság eszméjén alapult. „Az ebben a kérdésben mutatott szimpátiának azonban megvannak a szilárd határai...” – jelentette ki *Mogelnyickij*,⁷² miután a többi, előtte szóló képviselőtársához hasonlóan humanitárius szempontból együttérzéséről biztosította „szomszédaikat és törzsi rokonaikat”. A régi határok visszaállításával a galíciai ukrán nép nem tud szimpatizálni, s ennek két oka van – hangoztatta. Az egyik ilyen okot a különös történelmi viszonyban jelölte meg, amely a századok folyamán alakult ki a két nép, a lengyel és az ukrán között, de sietve kijelentette, hogy „erre a problémára szívesebben hullajtáná az örökös feledés fátylát”, gondolván arra, hogy a drámai időben, amikor az élethalálharcát vívó rokon nép sorsáról dönt a ház, nem méltányos a régi sérelmeket felhánytorgatni. Helyette inkább a másik ok feltárására vállalkozott, az ukrán nép és a Habsburg-ház viszonyára. „Már 90 éve annak, hogy az Osztrák Monarchiához tartozunk. Őszintének kell lenni, nem hallgathatjuk el, nem titkolhatjuk, hogy első és elemi emberi jogainkat Mária Terézia és fia, József császár hívta életre Galícia megszerzésével.”⁷³

Mogelnyickij elítélte a centralizmust, amelynek segítségével fel akarták olvasztani a kis népeket a birodalom németiségében, és halálját fejezte ki az új, alkotmányos korszak bevezetéséért. Kuranda, Herbst, Kaiserfeld, Tschabuschnigg és a többi pánszlávizmus ellen fellépő liberális képviselő megnyugtatóra elhatárolta magát a pánszlávizmustól: „...a pánszlávizmus a mi nemzeti és egyházi érdekeinkkel teljes ellentmondásban áll, és oktanul saját érdekeink ellen cselekednénk, ha a pánszlávizmus csábítására odafigyelnénk. Mert nyelvünk, a kisorosz, irodalmunk, erkölcsünk és szokásaink a nagy-orosztól oly távol állnak, mint az ég. Unitus katolikusok vagyunk, tehát semmiképp sem annak az egyháznak a követői, ahol – a tegnapi állítás szerint – a pánszlávizmus székhelye van. Nem hallgathatjuk el, hogy törzsi rokaink, a kisoroszek, Orosz-Podóliában és Ukrajnában a nemzeti törekvésnek minden, mégha mégoly halk meg-

nyilvánulásaiért is éppúgy büntetés, deportálás alá esnek, éppúgy rosszul bánnak velük, mint megközelítőleg a lengyelekkel.”⁷⁴ Mogelnyickij szerint az ukrán katolikusok nem azért viseltetnek a lengyel nép harca iránt korlátozott szimpátiával, mert nem érzik át annak humanitárius céljait, hanem azért, mert erősíteni akarják a szálakat, amelyek őket, az ukránokat Ausztriához – nevezetesen egy *alkotmányos* Ausztriához – fűzik.⁷⁵

A Reichsrat 1863. évi második ülészaka használható útmutatást, pontosabban megnyugtató megerősítést adott a kormány lépéseire az európai politikai színtéren. Mindezek summázata a külügyminiszter feladata volt. Rechberg – résztvevője a vitának, a külügyi bizottságban egyik előkészítője a felirati javaslatnak – általánosságokkal és óvatos félmondatokkal tarkítottan foglalta össze az elmondottakat június 26-án.⁷⁶ A beszéd kulcsszavai a *béke* és az *integrálás* voltak.

Schindler⁷⁷ alsóházi képviselő összefoglaló kiegészítését állíthatjuk párként Rechberg beszéde mellé. Schindler szavai híven tükrözik a parlamenti vita lényegét: „A lengyel kérdés fontos, a lengyel kérdés minden vele kapcsolatban kimondott szó mérlegelését követeli. Véleményem szerint ennek emeltyűnek kell lennie ahhoz, hogy egy boldogtalan és nemes nép iránti szimpátiánkat kinyilvánítsuk, de nem szabad emeltyűnek használni ahhoz, hogy Ausztriát kimozdítsuk régi határai mögül.”⁷⁸

Rechberg jegyzéke ugyanezzel a mondanivalóval ugyanezekben az órákban már Gorcsakov asztalán feküdt.

Oroszország és a júniusi jegyzékek

Hosszú várakozás után végül Anglia Franciaországgal egyeztetett álláspontja táviratilag érkezett meg a Ballhausplatzra. A távirat azt tartalmazta, hogy a brit vélemény szerint a küszöbönálló európai kongresszuson *kizárólag a lengyel kérdést vitassák meg*.⁷⁹ Mint fentebb láttuk, az osztrák jegyzéket 18-án, a franciát és az angolt 17-én küldték el Pétervárra. A jegyzékek átadására egymás után került sor, a protokoll szabályai szerint hangsúlyozva azt, hogy a kormányok külön-külön alkotott véleményéről van szó. A hat pont, melyek köré az összes jegyzék a mondanivalóját csoportosította, a lényeget tekintve azonos volt az osztrák pontokkal. Ezen hat pont terjedelmileg nem haladta meg az áprilisi hat pontot, tónusán pedig alig észrevehető, hogy ellenérdekű féltől érkezett. Az utasítás körmondataiban még rejtve sem lehet találni olyan utalást, amely Thunt fel szólítaná arra, hogy a hat ponton kívül bármilyen más követelést is képviseljen Gorcsakov fogadásán. Az utasítás legfeljebb csupán azt a lényegi kijelentést tartalmazza, hogy Ausztria nem ellenzi Oroszország azon szándékát, hogy a lengyel kérdés megvitatására hívják össze a nyolc bécsi aláíró állam kongresszusát, nem említve azt, hogy Oroszország esetleg más ügyeket is meg kíván tárgyalni a kongresszuson.⁸⁰ Ami provokációt a hat pont jelentett, az csupán annak pusztja létezése volt:

I. Teljes és általános amnesztia.

II. Nemzeti képviselő az ország törvényhozásában, és a hatékony ellenőrzés eszközeinek birtoklása.

III. Lengyelek kinevezése a közhivatali tisztségekbe azért, hogy megalakuljon a nemzeti közigazgatás, amely az ország bizalmát élvez.

IV. Teljes és korlátok nélküli lelkiismereti szabadság, a katolikus vallásgyakorlat mindennemű korlátozásának megszüntetése.

V. A lengyel nyelvnek mint a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az oktatás hivatalos nyelvének kizárólagos használata.

VI. A sorozási rendszer szabályozott és törvényes rendjének felállítása.⁸¹

A pontok kidolgozása körüli munkálatok fejleményeit a lapok leközlötték. A széles közvélemény meglepedéssel vette tudomásul, hogy az oroszellenes koalíciónak immáron kidolgozott programja van, „melyet a három udvar az európai konferencián az Oroszországgal folytatandó alkudozások alapjául hozott javaslatba”.⁸² Az egész liberális sajtó örömmel állapította meg, hogy az április 10-i közös jegyzék „tovább fejlődött”. A jegyzék alapjait Ausztria teremtette meg – írta Kemény Zsigmond –, de kidolgozása már kollektív munka eredménye. A hatpontos követelés természetesen még csak elvi követelés, de ez nem lényeges körülmény annak tudatában, hogy a konkrét *intézkedéseket az egybehívandó kongresszus fogja elhatározni* – próbált reménykedni a vezércikk.⁸³ A sajtó megéreztte, hogy Franciaország akcióképessége jelentős mértékben meggyengült, és a szemleírók elképzeléseiket úgy vetítették ki, mintha azoknak megvalósulása csak hetek kérdése lenne – érezhetően kompenzálva ezzel a bennük éledező józan felismerést és az ezzel járó bizonytalanságot. Ezek az ambivalens érzések lassanként az egész Monarchiában felváltották a korlátok nélküli lengyelbarát lelkesedést, eufóriát.

Miközben a sajtó az elküldött jegyzék szövegét pontosan ismerte, Gorcsakov valódi szándékait illetően legfeljebb csak találgathatott. Nem volt tudomása még arról, hogy az orosz politikában már a jegyzékek keletkezésének pillanatában fordulat következett be. Gorcsakov rendelkezett a cári hozzájárulással: Oroszország még a lengyel kérdés és a vele összefüggő egyéb ügyek kedvéért sem lesz hajlandó tárgyalóasztalhoz ülni az érdekelt hét ország képviselőivel. Ezekben a napokban orosz részről volt már néhány apró jele annak a gondolkodásmódnak, hogy a tavaszi jegyzékváltási procedúra csak taktikai jellegű időhúzás volt, és nem komoly diplomáciai rendezési szándék.

Ha az európai koalíció szervezői alaposabban figyelnek az orosz akciók mögötti megnyilvánulásokra, bizonyára másként alakul a helyzetmegítélésük. Láthatták volna, hogy Pétervár milyen makacsul tartja magát a belügyekbe történő be nem avatkozás elvéhez. Oubril berlini orosz követ – bizonyára pontos értesülései voltak a pétervári fejleményekről – már május 14-én megmondta egy Wilhelmstrasse-i kihallgatáson, hogy „Oroszország szívesebben visel háborút, mintsem hogy hozzájárulását adja ahhoz, hogy lengyel ügyei egy kongresszus tárgyát képezzék”.⁸⁴

Nem sokkal a jegyzékek elkészülte előtt már Gorcsakov is színt vallott – igaz, hogy a szövetségesnek tekintett porosz nagykövet, Redern előtt –, kifejtette, hogy sosem egyezik bele a lengyel kérdés egyedüli szerepeltetésébe, mert ez a cár becsületével összeegyeztethetetlen, s az orosz autoritás lejáratával azonos.⁸⁵

A francia lendület kissé megtört, Anglia a status quón őrködött, Ausztriának az időhúzás volt a célja, Oroszországnak nemkülönben, míg nem a *mozgósítások előrehaladtával* lassanként háttérre és erőt tudott maga mögött ahhoz, hogy csökönyösséget mutasson a belügyekbe történő be nem avatkozás jelszavával.

Muravjov litvániai fellépése és az orosz társadalom viszonya a lengyel felkeléshez

Mire a júniusi jegyzékek 27-én Gorcsakov kezébe jutottak, Lengyelország hátában, a baltikumi és a belorusz területeken kezdtek megmutatkozni az orosz katonai átcsoportosítás első eredményei. Az egész lengyel felkelést, s a kelet-európai múlt századi törté-

nelem fordulópontjait is figyelembe véve jelentős esemény történt a pétervári udvarban június 13-án. Sándor cár ezen a napon nevezte ki *Muravjov* tábornokot a Vilnai, Grodnoi, Kovnoi és Minszki terület főkormányzójává.

1863 májusában már több kisebb, sőt néhány magas szervezésű orosz egység működött a történelmi Lengyelország egész területén, miközben a hátszágban csigalassúsággal folyt a mozgósítás. (A varsói övezet pacifikálásával – egészen pontosan *a stratégiai pozícióknak az ellentámadásig történő megőrzésével* – például *Berg* tábornok volt megbízva, az a *Berg*, aki 1849-ben a magyar szabadságharc leverésében is részt vett Paszkevics oldalán.) Az orosz kormány a rendcsinálást a Varsói Nagyhercegség hátában kezdte el, a „mögöttes területeken”; *innen kiindulva szándékoztak azután továbbvinni a katonai egységeket nyugat felé, hogy ott leverjék a lengyel kormány felkelő csapatait.* (A felkelés egyébként sem volt csak lengyel ügy, a forradalmi cselekmények gyakorlatilag az összes nyugati kormányzóságot megrendítették politikailag.) A tábornok kinevezésében döntő szerepet játszott *Valujev* belügyminiszter. *Valujev*, hogy úrrá legyen a pánikon, olyan személyt keresett a nyugati területek kormányzására, akinek elég volt a nevé megemlíteni ahhoz, hogy a nemzeti büszkeségükben megsértett, nacionalizmusban elmerült tömegek biztos támaszt lássanak maguk előtt, egy erőskezü tábornokot, olyasvalakit, *aki már bebizonyította, hogy kemény módszerei révén képes a rendteremtésre.* Ilyen keménykezü tábornok hírében állott *Muravjov*. Múltjában sötét foltok voltak. A militáns közhangulatban a sajtópropagandának könnyen sikerült elérni, hogy csökkentse az aggodalmakat a tábornok kegyetlenkedő hajlamaival kapcsolatban. A cár, s maga a tárgyilagos gondolkodású *Gorcsakov* is részben ennek a hangulatnak a bűvkörébe kerültek, részben szorult helyzetükben – hideg politikai megfontolások alapján a mértékadó udvari körökkel egyetemben – egyre inkább „*Muravjov* személyében kezdtek gondolkodni”. Egy idő után az „image” eleven realitássá változott. A nacionalista sajtó túlméretezett kampányt folytatott *Muravjov* személyének méltatására. A tábornok személye a háborús hisztéria és az effektív háborús készülődés légkörében valóságos nemzeti hőssé, az „orosz föld megmentőjévé” magasztosult már a hadműveletek megkezdése előtt.

Jellemét, hajlamait akkor még kevesen ismerték az európai kontinensen. A krími háborúban és a kis kaukázusi népek ellen viselt szerepét nem tartották számon Oroszországban, és még kevésbé Európában. 69 évesen nyugállományba helyezés előtt állott, s amikor *Valujev* közreműködése folytán az államtanács úgy döntött, hogy ki kell őt nevezni a teljhatalmú kormányzó posztjára, akkor olyan álma vált valóra, melyet már évek óta nem tartott beteljesíthetőnek. Főkormányzó lett, s úgy érezte, hogy kötelessége megszolgálni a cár megelégedezett bizalmát. Családi hagyományai is erre ösztönözték: a 18. század eleje óta sok művelt, humánus, sőt az orosz viszonyokhoz mérten szabadelvű előde tett szert hírnévre a Romanovok szolgálatában.⁸⁶ Fiatal korában ő maga is mutatott érdeklődést a liberális eszmék iránt.

Már az 1861/62-es lengyel alkotmányos reformok idején is szélsőségesen ítélte meg a lengyel probléma elintézési módját. *Nazimov* vilnai helytartót például gyengének tartotta azért, mert „semmiféle értelmes eszközt nem találták annak, hogyan lehetne leverni a lengyel rebelliót”.⁸⁷ Rossznak ítélte az 1863. tavaszi amnesztia-rendeletet is, ezzel kapcsolatban az volt a véleménye, hogy az „még inkább felkelésre bátorította a lengyeleket”.⁸⁸ Visszapillantva a tragikus 1863-as év eseményeire kifejezte értetlenségét a nyugati hatalmak viselkedésével kapcsolatban is, amiért hagyták, hogy a helyzet a nyugati tartományokban egyre zavarosabb és komplikáltabb legyen,

aminek következtében „erőszakos cselekmények” (sic!) és rablótámadások követték egymást.⁸⁹

Muravjov litvániai működését emlékiratai, valamint a korral foglalkozó számos monográfia igen nagy részletességgel tárgyalja, bennük a tömeggyilkossággal szinte azonos kivégzéssorozatokról és a civil lakosság ellen hidegvérrel végrehajtott atrocitásokról olvashatunk. Már a kortársak is a „vilnai hóhér” néven emlegették Muravjovot.

Mindezek ellenére a posztján maradt, és tevékenykedéséhez még bátorítást is kapott. A radikálisok – Bakunyin – és Herzen követői tiltakoztak a működése ellen, de a többségi pánszláv nagyoroszok elfogadták, sőt sokan közülük még üdvözlözték is új szolgálati helyén. Személyét, főleg a tábornok túlzottan militarista gondolkodásmódja és „szalonképtelen” modora miatt, az arisztokraták kifogásolták, tiltakozásuk ugyanakkor nem volt érdemi és határozott. Egyedül a Konsztantyin-pártiak számára jelentette Muravjov működése a teljes csődöt, hiszen az a lengyel reformmozgalom végét jelentette.

A lengyel reformmozgalom 1861/62-ben a római katolikus egyház támogatásával bontakozott ki, s az egyház radikálisabb népi szárnya az utolsó napokig kitartott a nemzeti elvek mellett. A lengyel katolikus egyház a felkelés sodrában barokk egyházból igazán plebejus-nemzeti egyházzá vált, amely még október 17-e, a radikális-diktatórikus fordulat után is együtt tudott maradni Traugutt radikális republikánusaival.

Az orosz pravoszláv egyház vezetői, s maga Muravjov is jól érzékelték a római egyház különleges szerepét a lengyel társadalom életében, összefonódását a felkelés minden politikai irányzatával, s egyáltalán azt a veszélyt, amely az óorosz egyház politikai pozícióját veszélyeztette az orosz nyugat vegyes etnikumú körzeteiben, s azt a távolabbi veszélyt, amit a lengyel nemzeti mozgalom nagyobb mértékű továbbterjedése okozott volna.⁹⁰ Nem véletlen, hogy Muravjov vilnai működését éppen az egyház elleni brutális támadással kezdte, s hogy az orosz egyház vezetőiben intézkedései megkönnyebbülést keltek. *Filaret* moszkvai metropolita a kinevezés után elküldte Muravjovnak Mihail apostol ikonját egy patetikus hangú levél kíséretében: „...az Ön kinevezése máris a haza ellenségeinek versége, az Ön neve maga a győzelem.”⁹¹

Muravjov mint háttérerő

Gorcsakov, akiről nehéz megállapítani, hogy képes volt-e érzelmileg személyekkel és ideológiákkal azonosulni, ebben a helyzetben Muravjov mellé állt, kinevezésének egyik támogatója volt. Mint a diplomácia vezetőjének válaszolnia kellett a június 27-én beérkezett jegyzékekre. A válasz elkészítése széles körű diplomáciai szervezőmunkát, közbenjárást igényelt, s az orosz diplomácia elérkezettnek látta az időt, hogy a játszmába ezúttal már a katonai tényezőt is bevegye; olyan eszközökre volt szüksége, amire a diplomácia „önmagától” nem lett volna képes. *A Litvániába bevonult és már néhány hét óta ott működő orosz tábornok lett az orosz diplomácia mögötti háttérerő.* Muravjov „tetteivel” egyre gyakrabban lehetett találkozni a követi jelentésekben, s az európai sajtóban.⁹² „A terrorizmus a fő eszköz, mivel a lengyel nemzetet vissza akarják hódítani – írta a Pesti Napló. – Litvániában még feltűnőbben mutatkozik az óorosz kormányzás jelleme. Az orosz kormány ott Muravievet nevezte ki kormányzóvá. Nem azonos Muraviev ez, aki Karsnál kitüntette magát, nem is az, ki az Amur mellékén fölfedező utat tett. Ő egy egészen orosz tábornok, a Suvarovok (sic!) iskolájából. Fölke-

lőket s gyanús elemeket, gazdagot, szegényt, papot és zsidót kor és nembeli különbség nélkül agyonlövet, megkorbácsoltat és bezárat. Vilnába érkezéssel két hét alatt e városban 20 embert végeztetett ki, s köztük 4 papot, s mintegy 60 ember várta a börtönökben elítélését. Az orosz kormány ily erélyű embert vélt alkalmasnak az elégedetlen litvánok lecsendesítésére, ki ezt mondta: »Nem az a Muraviev vagyok én, ki felakasztja magát, hanem aki maga akasztat.« (...) Két katolikus papot teljes »ornathusban« vitetett a vesztőhelyre, s kivégzés előtt letépette róluk díszruhájukat. Különösen a papok kivégzése fájdalmas sensatit gerjesztett egész Litvániában. Egy Lenkovics nevű 22 éves ifjút, ki február óta volt letartóztatva, nem mentett meg az amnesztia hirdetése. A kivégzett papok egyikét, Iszora apátot, még Nazimoff kormányzó ítélte volt 5 évi siberiai rabságra. Muraviev megérkezvén, megsemmisítette az ítéletet, s halálos büntetésre változtatta.”⁹³

A diplomáciai futárposták tárgyilagosa a litván és a lengyel nép drámája rajzolódott ki. A kegyetlenkedések tervszerűséggel párosultak. A klérus elleni támadás jól átgondolt és energikus volt, Muravjov bizonyos értelemben még a „jogszerűsége” is súlyt helyezett. Júniusban levelet intézett *Krasińsky* bíboroshoz, Vilna érsekéhez, amelyben engedelmesre szólította fel a klérust. Felszólította *Krasińsky*t, hogy vesse be minden lelkipásztori tekintélyét, hogy a papság engedelmesen mondjon le azon cselekményekről, amelyek *bűnök elkövetéséhez vezetnek*, s emlékeztesse a papokat hivatásukra, hűségükjüök szentségére, amit egyébként az oltári szolgálat is rájuk ró.⁹⁴ Muravjov ezek után elkezdte a litván klérus megtizedelését, miután teljesen bizonyos volt abban, hogy sem a bíboroshoz írt levél, sem maga *Krasińsky* nem fogja tudni elérni, hogy a litván vagy a lengyel papok bármiben is együttműködjenek a rendteremtő hatóságokkal.

Muravjov képében Sándor cár és Gorcsakov nemzetközileg „*intakt*” alakja mögül a *cári despotikus államrendszer igazi szimbóluma lépett elő*. „Az orosz kormány, mely a török birodalom ellenében a keresztény hit, szabadság és philantrópia elveit szokta hirdetni, tetteivel kimutatja, mi a különbség a muszka és ozmán zsarnokság közt: az előbbi sokkal rosszabb az utóbbinál. A mai török rendes katonaság talán nem is képes azon nagyban folyó égetésre, gyilkolásra és kegyetlenkedésre, mit az orosz minden nap elkövet. Péter cár óta az orosznál katonai uralom van, melyet csak a dynastia örökösödési rendje mérsékel – hogy formájára ne legyen ceasarismus; de lényegében az.”⁹⁵ A katonai hatóságok a nyílt terror eszközével ütköztek meg a polgári lakossággal, a papsággal, de eredményesen vették fel a küzdelmet a gerillacsapatokkal is. Muravjovnak Litvániában lényegesen könnyebb volt a helyzete, mint Bergnek Varsóban; az utóbbinak sokkal szervezettebb és elszántabb felkelőkkel kellett elbánnia.⁹⁶

Muravjov első, igazán komoly ellenfelére Sierakowskiban akadt. A tehetséges és jól képzett katonai szervező, *Zygmunt Sierakowski* Litvániából kiindulva keleti irányú meneteléssel akart kapcsolatot teremteni az orosz területek főleg paraszti forradalmi sejtjeivel. Élete tragédiája, hogy különböző szervezési nehézségek miatt csupán 2000 főnyi, regulálisnak semmiképpen sem nevezhető sereget tudott csak összegyűjteni. Hiába volt nagy katonai tudása Sierakowskinak, egy rendkívül kemény, véres ütközetben a felkelők *Birz* közelében vereséget szenvedtek. Muravjov – vérbírósága útján – Sierakowskit kötél általi halálra ítélte és kivégeztette.⁹⁷ Ezzel a Baltikumból kiinduló forradalmi diverzió veszélyét az új kormányzónak sikerült megszüntetnie.

Bismarck eredményes politizálása a folytonos óvintézkedések révén, s a francia intervenciós tervek vajúdása miatt a baltikumi hídfő kiépítése és a forradalom „bevitele” nem látszott megvalósíthatónak, a felkelők baltikumi kudarca pedig amellet szolt,

hogy az intervenció *önerőből* nem fog sikerülni. Muravjov katonai fellépése tehát elérte azt, hogy ezen a kulcsfontosságú stratégiai ponton minden csendesedni kezdett. Azok a merész tervek (elsősorban Sierakowskié), *hogy a felkelők a szentpétervári irányban bejussanak az orosz birodalom belsejébe, végleg szertefoszlottak*. Időközben a kozák elit csapatok, s a lassan mobilizált tartalékosok is megérkeztek: *a nyugati kormányzóságokban döntővé vált az orosz túlerő*. A Vilnai kerületben júliusban már 123 500 fő állomásozott: ez 101 zászlóaljnyi erőt jelentett, ilyen erővel szemben százaz, maximum ezres nagyságrendű partizánosztatok nem lehettek sikeresek.⁹⁸

Gorcsakov óvatos, mind a diplomáciában, mind a katonai stratégiában a veszély elűzésére alapozott politikája a győzelem irányában haladt. A katonai mozgósítás eltűlt tervszámai, s ugyanakkor annak eltitkolása mind a cár, mind a katonai vezetők előtt, hogy a válság ideje alatt Gorcsakov sohasem hitt igazán a nyugati katonai intervenció bekövetkezésében, mutatják, hogy a helyzet kézbe tartásának és az események irányításának mesterművét alkotta meg 1863 tavaszán, s hogy többek között ennek okán a század egyik jelentős diplomatáját ismerhetjük meg személyében. Előrelátását a közelmúlt negatív tapasztalatai is tisztábbá tették: *el akarta kerülni a krími háború katalizmáját*, azt a több mint válságos helyzetet, amikor jórészt a katonai felkészületlenség (főleg az utánpótlás ellehetetlenült volta) miatt Oroszország megalázó helyzetbe került az európai hatalmak koalíciójával szemben. Erőfeszítéseinek intenzitását szubjektív okok is növelték. A felkelés első négy hónapja alatt mindvégig tudatában volt annak a nyilvánvaló ténynek, hogy a diplomáciai vereség – függetlenül a katonaitól – saját külügyminiszteri pozícióját is meg fogja rendíteni. Taktikájában az osztrák tényező kulcsfontosságú volt: *a sodródó Ausztriát tekintette a sebezhető pontnak; befolyásolásával lehetetlenné tette a koalíciót, ugyanakkor kiküszöbölte a nyugati határain fenyegető közvetlen katonai támadás veszélyét*. Az utóbbi körülmény lehetővé tette, hogy a mozgósított csapatokat *maga felkelés* ellen lehetett fordítani. A *júliusi Gorcsakov-jegyzékek* ennek a mesterien felépített politikai koncepciónak és akciónak jelentik a csúcspontját. Miután Muravjov és Berg július elejére megtörte a felkelés lendületét azért, hogy újabb fordulatot vegyen az orosz diplomácia, melynek során az *erő és a megbocsátás kettőse*ge lett a meghatározó.

A július 13-i Gorcsakov-jegyzékek

Amikor a nyugati hatalmak diplomatái átadták a június 18-i jegyzékeket, remélték, hogy az oroszok a hatból esetleg egy-két pontot elfogadnak. Azt, hogy mind a hatot elfogadják, remélni sem lehetett, főleg a belügyekbe való be nem avatkozás látszatának fenntartása miatt. Thun, a Monarchia pétervári követe, aki biztos volt benne, hogy legalább a 2. és a 3. pont elfogadásra kerül, a jegyzékek átadásánál kiegészítéseket is tett Gorcsakovnál, nem kímélve annak nemzeti érzékenységét, saját országát, Ausztriát hozva fel követendő példaként: „Azt feleltem neki, hogy Ő Császári Felsege lengyel alattvalóinak, éppúgy mint a többieknek, [Galíciában] teljes joguk volt saját nyelvük használatára akár a hatóságokkal történő érintkezésben, akár a törvényszék előtt, és hogy Galícia országgyűlési vitái e helyen mindig lengyelül folytak, s még hozzátettem: ennek a tartománynak Ausztriához való viszonya nem volt azonos a Lengyel Királyság Oroszországhoz való viszonyával.”⁹⁹

Napier pétervári brit nagykövet volt a legderűlátóbb, amikor úgy nyilatkozott: szabódva bár, de az oroszok legvégül mégis elfogadják az egész dokumentumot, mert nem

akarják a diplomáciai kapcsolatok megszakítását a nyugattal.¹⁰⁰ Montebello, Franciaország követe is az optimisták közé tartozott; később Thunnak úgy nyilatkozott, mintha Gorcsakov viselkedésében némi enyhülést vélt volna felfedezni, sőt még olyan benyomásairól is beszámolt, mintha „Gorcsakov jóvá akarná tenni a történetet Franciaországgal”.¹⁰¹

Miközben a diplomaták körében a reményt élesztették egyes nyilatkozatok, a csapatoknál, a valóságos élet mélyén mások voltak a körülmények, más erők lendültek mozgásba. A féktelen pusztítás és gyilkolás erőinek elszabadulása miatt nehezen volt várható, hogy a lengyel kérdés a lengyel függetlenség javára valamiféle békés elintézés útján fog megoldódni. Az orosz katonák Muravjov és Berg parancsai és módszerei folytán már nemcsak tehetetlen elkeseredésükben öltek, mint a forradalom elején, hanem világos tervek, jól kidolgozott katonai direktívák alapján. A Vilnai és Varsói kerületek kórházaiba feltűnően kevés sebesült került be ápolásra: január és május vége között mindössze 450 (!) fő. Júniustól még ez a szám is drasztikusan csökkent. Diplomáciai hírszerzők arra következtettek, s állításait adatokkal is bizonyították, hogy az oroszok a foglyokat rendszeresen kivégzik. Olyan magyarázatok is felbukkantak, hogy a legtöbb gyilkosság az orosz katonák valamilyen morbid humanizmusának következménye volt: a szenvedő és vízért könyörgő sebesülteket az oroszok „szánalomból” lőtték agyon.¹⁰²

A katonai cselekmények kiterjedésével egyre inkább megmutatkozott a *válság kétarcúsága*. A pétervári vezetés pontosan tudta, mi történik Lengyelországban és Litvániában, s ennek tudatában irányította politikáját az európai államokkal, melyben a békeszólamok még mindig előtérben álltak. A fentiekben ismertetett katonai akciókkal és kegyetlenkedésekkel kísérve dolgoztak a válaszjegyzékek különböző változatain. A válaszok ezúttal nem Gorcsakov kabinetpolitikájának, hanem a kollektív munkának az eredményei voltak. A korábbiakban a katonai vezetőket, s magát a cárt is bizonyos értelemben félrevezető Gorcsakov ezúttal *a helyzet komolyságára való tekintettel* kérte az államtanács összehívását.¹⁰³ A cár – megértve Gorcsakov „aggályait” – július 8-ra összehívta a miniszterekből és magasabb állású személyekből álló tanácsot. Gorcsakov a jegyzék tervezetének benyújtásakor tudta, hogy a tanács az elutasító jegyzéket támogatni fogja. Sejtésében nem kellett csalódnia. Ignatyev kezdeményezésére valamilyen bizalmat szavaztak a határozott elutasítás politikájának. Mindannyian nagy megelégedéssel vették tudomásul, hogy nyolchatalmi konferencia nem lesz, csupán a Lengyelországot felosztó három hatalom találkozása várható – ha várható – a bécsi kongresszusi platform alapján, de nem a rendezés, hanem a közös elnyomóakciók összehangolására.

A három jegyzék július 13-án indult el.¹⁰⁴ A következő napon, július 14-én, a varsói Nemzeti Kormány kiáltványt tett közzé, amelyben még a nyugati hatalmak júniusi jegyzékét is teljesen elégtelennek nevezte a lengyel felkelés követeléseire mértén. Egyértelműen kimondta a kiáltvány, hogy *a hat pont nem tartalmazza az 1772-es határok visszaállítását*, ennek következtében az a Nemzeti Kormány szempontjából elfogadhatatlan. A *Niepodległość* című varsói földalatti lap a nyugati javaslatokat egyenesen „boldogtalanságunk keserű kigúnyolásának” nevezte.¹⁰⁵ A forradalmi kabinet még nem tudhatta, hogy Gorcsakov ezt a hat pontot is minden sorában megvétőzte.

A lázadók a gorcsakovi tervezet szerint nem kérhetek amnesztiát, az országrész nem juthatott autonómiához még a legszűkebb értelemben sem – ezek voltak a jegyzék vezérmotívumai.¹⁰⁶ Budberg Párizsban Gorcsakov aggályoskodó kommentárjainak kísé-

retében adta át a jegyzékeket Druoy de Lhuys-nak. A kommentár lényegében csak azt ismertette a francia külpolitikai vezetéssel, ami már többször elhangzott orosz részről a tavasz folyamán: az alkotmányos engedmények csak arra voltak jók, hogy felbátorítsák a lengyel nemzetet a tengertől tengerig húzóódó történelmi lengyel birodalom visszaállítására, s ez azonos „olyan lengyel tartományok követelésével, amelyek felett más, szomszédos hatalmak rendelkeznek”.¹⁰⁷ A jegyzék visszautasította a nyolc hatalom konferenciáját azzal a végsőkéig ismételt indoklással, hogy az egy másik állam belső adminisztratív ügyeibe történő beavatkozás lenne, amit egyetlen hatalom sem engedhet meg magának. Visszautasításra került a britek dédelgetett ötlete, a *fegyverszünet kérdése* is. Gorcsakov kijelentette, hogy a fegyvereket egyedül a vár előtt lehet letenni, s ezután a lázadók csak a fenséges uralkodó kegyelmében bizakodhatnak.¹⁰⁸

A hat pontot szisztematikusan elemző, nagy terjedelmű jegyzékek csak egyetlen „javaslatot” tartalmaztak: a bécsi és a berlini udvar képviselői Pétervárott (!) üljenek össze konferenciára, hogy megbeszéljék *Lengyelország végleges és tartós pacifikálása-nak* „adminisztratív részleteit” s a „belső intézkedéseket”.¹⁰⁹

A nagykövetek heves elutasító reakciója egy hetet váratott magára. Akkor azonban az érzelmek széles skáláján nyilvánult meg. A köztudottan oroszbarát Montebello barátságatlan kirohanást intézett Gorcsakov ellen, hangot adva annak a véleményének, hogy nehezen tudja elképzelni azt, hogy „a Szajnál Franciaország ilyen mértékű megsértését büntetlenül elfogadná”.¹¹⁰ Napier a diplomáciai kapcsolatok küszöbönálló megszakításáról beszélt, s vagyontárgyainak elszállítására is megtette az intézkedéseket, a Foreign Office családja előreküldéséhez is megadta már a szükséges engedélyt. A brit diplomácia a legyőzöttségéből fakadó feszültséget próbálta ezekkel a definitív intézkedésekkel levezetni. Nagy-Britannia győztesen szeretett volna kikerülni a február óta folyó jegyzékháborúból. Russell és Napier a brit birodalmat tekintélyében megingatatlanul, de egyszer s mindenkorra szeretne volna kivezetni e kérdés útvesztőjéből úgy, hogy a felelősséget véglegesen Oroszországra hárítsa.¹¹¹ Ez így nem sikerült.

A korábban magukat fölényben érő nyugati kormányok a július 13-i jegyzékek után választás elé kerültek: vagy *belenyugszanak ebbe az érzékeny diplomáciai vereségbe*, vagy *Gorcsakovot számukra elfogadható nyilatkozatokra kényszerítik*. S volt még egy harmadik alternatíva is: a már nem túl távoli hideg őszi évszak elején *hadjáratra szánják el magukat Oroszországban*.¹¹² Ebben a hármas választási helyzetben csúcsosodott ki a válság. *Amilyen utat választott ebben a helyzetben ez a koalíciónak ügyel-bajjal, csak a forma kedvéért nevezhető diplomáciai tömb, úgy intéződött el Lengyelország sorsa az elkövetkezendő évtizedekre*.

Ausztria „előkonferencia-kísérlete”, a nyugati hatalmak jegyzéktervei és a július 18-i osztrák manifesztum

Rechberg volt az első a nagyhatalmak képviselői közül, aki reagált az orosz lépésre. Az osztrák külpolitika felismerte, hogy azonnal cselekednie kell, ha a semlegességi politika esélyeit a jövő számára biztosítani akarja. Időnyerés érdekében ismét egy olyan jegyzék – lehetőség szerint közös jegyzék – egyeztetésén kezdett dolgozni, amely a durva orosz elutasítás ellenére mégis biztosította volna a további tárgyalások lehetőségét a négy – Poroszország bevonásával öt – hatalom képviselői között.¹¹³ Ennek az úgynevezett „előkonferenciának” az lett volna a célja, hogy Oroszországgal az oldalán

az osztrák diplomácia lojális keretek közé szorítsa a sértett nagyhatalmak esetleges elhamarkodott cselekedeteit, amelyekből *nyílt szakítás és háború* következhetett.

Apponyi július 16-i jelentésében közli, hogy Londonban a brit hadsereg lehetséges lengyelországi intervenciójáról ellenőrizhetetlen hírek keringenek, s Angliában sok alsóházi képviselő foglalkozik azzal a gondolattal, hogy nincs más megoldás: a brit flottának részt kell vennie a baltikumi deszantban, hogy ezzel a nemzeti büszkeségen ejtett foltot eltüntesse. Apponyi ugyanakkor azt is hírül adta, hogy hiába voltak az ilyen értelmű interpellációk és átiratok, a felsőház ezeket mind anullálta.¹¹⁴ A másik oldalon Metternich a francia felháborodást ecsetelte. Franciaországban a botrány akár a császárság stabilitását is veszélyeztethette, ezért a külügyi és a belügyi vezetés nagy körültekintéssel próbálta tálalni a történeteket. A félhivatalos *Moniteur* a jegyzék teljes szövegét részben tanácsalanságból, részben aggodalomból csak napokkal később közölte. Párizs házfalain háborús transzparenszek jelentek meg.¹¹⁵

Rechberg, hogy elejét vegye az elhamarkodott lépéseknek, nyugalomra szólította fel két nagykövetét, de ugyanakkor élesen visszaütött minden Ausztriát ért francia vádaskodást a *szövetségesei hűségét* illetően. Arra kérte Apponyit és Metternichet, ha szükséges, az orosz vádaktól is határolják el magukat, tiltakozzanak az ellen, hogy Orosz-Lengyelországot és Galíciát az orosz politika a nemzetközi jog szempontjából azonosan ítéli meg, s utasítsák el a felosztó hatalmak konferenciájára vonatkozó bekezdést.¹¹⁶ Mielőtt azonban a Ballhausplatzon részletesen meghatározták volna a kövendő politikát, szükségük volt a minisztertanács hozzájárulására.

Az osztrák minisztertanács júliusban továbbra is napirenden tartotta a lengyel felkelés kérdését, s a korábbiakhoz hasonlóan az óvatos pacifizmust tanácsolta Rechbergnek mind az orosz, mind a nyugati politikában. Július 18-án került a téma újratárgyalására. Az álláspontok szinte alig változtak. Mecséry továbbra is kitartott korábbi véleménye mellett, s ajánlotta, hogy *Ausztria továbbra se bonyolódjon bele az angol és a francia kapcsolataiba*, mert helyzete egészen más. Hangoztatta, hogy amit Anglia kockázat nélkül megtehet, attól Ausztriának óvakodnia kell, mert *neki mindig határai mögött áll a megharagított ellenség*. Helyeselte az addigiakig folytatott időnyerő taktikát, különösen azért is, mivel az idő előrehaladt, és az 1863-as évben „a hadvezetéshez már túl késő van”.¹¹⁷ Schmerling a nyugati hatalmak példáját említette, amelyek oda jutottak a jegyzékháborúban, hogy már nincsenek (nekik sincsenek) konstruktív céljaik: „el akarják altatni a lengyel kérdést”.¹¹⁸ Okot ugyan nem látott arra, hogy emiatt Ausztriának meg kellene szakítani az együttműködést ezekkel az országokkal, de mivel úgy ítélte meg, hogy a válságos helyzetben *szándékaik átláthatatlanok*, ezért fokozott óvatosságra figyelmeztetett. Lasser¹¹⁹ belügyminiszter javasolta, hogy Ausztria ne az *ötös*, hanem Poroszország kizárása folytán¹²⁰ a négyes konferenciát szorgalmazza. Schmerling összefoglalásként és Mecsérynek adott válaszként hangsúlyozta, hogy esetleg 1864-ben *jobb lehetőségek* kínálkoznak majd Ausztria számára, éppen ezért nem szabad, hogy kiváljon a nyugati hatalmak koalíciójából (bármennyire is fennáll a háború kitörésének veszélye), mert ha a háború mégis kitör (akár 1863-ban, akár 1864-ben), akkor *Ausztria izoláltsága miatt nem tudja majd megállni a helyét*.

Rechberg a minisztertanácsi megerősítés birtokában ment elébe az újabb francia javaslatoknak. Azok napokon belül meg is érkeztek mind Londonba, mind a Ballhausplatzra. A Quai d'Orsay-n ez esetben azt a megoldást vélték helyesnek, hogy ezúttal már „egy ténylegesen azonos jegyzéket” küldjenek el Gorcsakovnak, „élesebb hangsúlyozással”.¹²¹ A *gloire* országában egy olyan kemény, a személyeskedésbe torkolló

jegyzék elfogadása után, mint amilyen a július 13-i orosz jegyzék volt, egy bármennyire élesen hangsúlyozott válaszjegyzék is csak a visszalépési szándékot jelenthette. A francia diplomácia ezzel a javaslatával ország-világ előtt feltárta, hogy nemcsak a konkrét akció, hanem az egész ügy kilátástalanságával tisztában van. Párizsban annak a gondolata is felmerült, hogy ha Anglia magatartása végül elutasító lesz a felsőház hozzáállása, valamint egyéb tényezők ellenhatása miatt, akkor Ausztria és Franciaország egy *à deux*, azaz „kettős együttes” jegyzéket küldjenek el Pétervárra. Az Apponyinak, s különösen a Metternichnek küldött utasítások azonban ezekben a napokban már régen nem erről szóltak. Rechberg, hogy visszatartsa a két hatalmat, s elsődlegesen a koalíciót formálisan még mindig „szervező” Franciaországot a „helyrehozhatatlan lépésektől”, s hogy ezen hatalmak lépéseit „ellenőrzés alatt tartsa”, egy *hármás közös jegyzék* összeállításán dolgozott. Ennek a jegyzéktípusnak a szövegei különböztek volna, s az azonosságok csupán a záradékban kerültek volna megjelenítésre.¹²² A tervezett megoldás nagyon hasonlított azokhoz a dokumentumokhoz, mint amilyenek az áprilisi jegyzékek voltak, a baj csak az volt, hogy a válságnak ebben a késői szakaszában nem sok reményre adtak alapot. A *közös* szó Rechbergnél az óvatossággal volt egyenlő, s azt jelentette, hogy az osztrák vezetés ellenőrizni tudja – pontosabban inkább akarja – a szövegeket, azt, hogy *Franciaország mit küld el Pétervárra*.

Elkövetkezett az idő, amikor a nagyhatalmak képviselői már csak a minimális egyetértésről tarthattak konzultációkat, s bármelyikük láthatta, hogy emiatt semmilyen európai konferencia összehívásának sincs értelme. Ausztria nem akarta provokálni Oroszországot, Angliában voltak olyan erők, amelyek akarták volna, de csak azért, mert büntetlenül megtehették, Franciaország pedig bár megtehetné volna, de mexikói és egyéb lekötöttségei miatt hangja április óta fokozatosan gyengült, s augusztus elejére Párizs a lengyel ügyben végzetesen egyedül maradt.

Elkövetkezett az idő, amikor a helyzetet Drouyn de Lhuys is úgy értékelte már, mint *a holtpont beálltát*, s úgy ítélte meg, hogy nincs más mód a visszavonulásra, mint az, hogy Franciaország *önálló jegyzék* kibocsátására szánja el magát,¹²³ fenntartva a lehetőséget arra, hogy a többi állam is ugyanezt tegye. A kis terjedelmű jegyzék elküldése – mint várható volt – semmilyen haszonnal nem járt. Csupán annak okáért érdemel említést, mert *a francia külpolitikának a lengyel kérdésben kifejtett aktivitása itt nyilvánult meg utoljára*. Amikor a jegyzék elment, még volt a Quai d’Orsay-nek egy olyan reménye, hogy az enyhít valamit az orosz nagyhatalmi gögön. A francia külügyminiszter azt az orosz jegyzékben megfogalmazott vádat utasította benne vissza, hogy Franciaország lenne a „kozmpopolita demagógia centruma”, amelyből a lengyel forradalom táplálja magát. Drouyn de Lhuys azt fejtette ki, amit Gorcsakov az 1863-as év folyamán számaltalanszor volt kénytelen elolvasni és végighallgatni, hogy „a jelenleg Lengyelországban uralkodó siralmas állapotok az évtizedekig rosszul gyakorolt orosz uralom eredményei, amire a lengyel nép, a maga kétségei között, az igazságosság és a vallás nevében fegyveres ellenállással válaszolt”.¹²⁴ A három állam célja az volt – hangzott a jegyzék –, hogy ezeknek az elviselhetetlen állapotoknak a megszüntetéséhez adjon „baráti tanácsokat” Oroszországnak.

Gorcsakov az átiratot gúnyos jelzőkkel illette és válaszra sem méltatta.

*

A kérdés még augusztusban is napirenden maradt a német államfők, illetve államok *gasteini* és *frankfurti* találkozóián, de korántsem úgy, mint a találkozók középpontba he-

lyezett témája, hanem csak úgy, mint a német kérdés vitájában, a két felosztó hatalom, Ausztria és Poroszország versengésében érvként szerepeltethető egyik lehetséges komponens. Ferenc József és I. Vilmos gasteini találkozója után két nappal, augusztus 5-én ült össze Párizsban III. Napóleon elnökletével a francia koronatanács. A grémium úgy döntött, hogy Franciaország visszalép a háborús megoldástól. Három hónappal később, november 5-én, a francia nemzetgyűlést megnyitó trónbeszédében Napóleon nyilvánosan és hivatalosan elismerte a lengyel intervenció csődjét.

Az európai politikában a felkelés ügyében kirobbant polémia és válság nagyobb mérvű hatalmi átrendeződéssel nem járt, legalábbis távolról sem akkorával, mint amekkorá vált az 1866-os és különösen az 1870-es esztendő hozott. Az európai államok a krízis csúcspontjában a megújuló feszültség hullámok közepette sem akarták magukat függetleníteni saját belső konfliktusaitól. Az államok tudták – ha „odafigyelenek” –, belső rendjüket a lokális jellegű lengyel háború részéről semmilyen közvetlen veszély nem fenyegeti. A közös érdek tehát végig az volt, hogy megakadályozzák válság eskalációját. Ez a szándék a válság csúcspontján, a május vége és augusztus eleje közötti szakaszban kendőzetlenebb volt, mint az év folyamán bármikor. Voltak ugyanakkor a krízis mélyén rizikótényezők is. Ilyen tényezőnek fogható fel Ausztria magatartása; arról a cselekvési alternatíváról van itt szó, amivel a dunai monarchia rendelkezett a lengyel válság idején is, nevezetesen azzal, amit úgy hívhatunk, hogy *az orosz háború elindításának csábítása*. Sem Rechberg, sem az uralkodó személye nem volt alkalmas ennek a háborús politikának a vállalására. Ferenc József a dinasztiai közötti egyezkedés konzervatív elve miatt, Rechberg pedig elsősorban azért, mert (Schmerlinggel és az osztrák vezetők zömével együtt) nem hitt abban, hogy a Monarchia lengyel tartományai megmaradnak a Monarchián belül, s nem csatlakoznak függetlenné váló anyaországukhoz.

A válság csúcspontján *magyar szempontból* legfontosabb vonatkozása az, hogy *a magyar kérdés 1849-től, illetve 1859/60-tól húzódó megoldatlansága Ausztriának nemcsak hogy háborús, de még diplomáciai manőverezési képességét is korlátozta.* (Az összefüggések jól láthatóak a minisztertanácsi jegyzőkönyvek lapjain.) 1863-ban *Ausztria térnyerési esélyei Poroszországgal szemben a német kérdésben* legalább annyira bizonytalanok voltak, mint akár évtizedekkel korábban, bizonytalan sejtelmek lehettek csak az az kapcsolatban, hogy esetleges keleti veszteségeit hol és mennyire tudja németországi térnyeréssel pótolni. *Ausztriának túlzottan nagy volt a felelőssége, hogy egy „meggondolatlan lengyel kaland” miatt elveszíti Galíciát, és a fojtott erejedésben lévő Magyarországon is rendkívül kedvezőtlen és visszafordíthatatlan folyamatok indulhatnak el.* A Deák vezette magyar ellenállás így tudott – még passzivitásában is – világpolitikai tényezőként érvényre jutni. A helyzetből kibontakozó tragikum csupán az, hogy a magyar érdek érvényesülése a lengyel törekvések kibontakozását akadályozta. Hiába harcoltak magyar önkéntesek a lengyel felkelő csapatokban, hiába támogatta a harcot a magyar közvélemény, a két nép hagyományos történelmi egymásrautaltságára ezúttal árnyékot vetett a modern hatalmi politika.

Jegyzetek

- 1 *Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov* (1798–1883) pályája elején Londonban, Rómában, Berlinben és Bécsben szolgált különböző diplomáciai beosztásokban, Oroszország államkancellárja, 1856–1882 között külügyminisztere.

- 2 *Johann Bernhard Rechberg* und Rothenlöwen (1806–1899) Metternich bizalmas munkatársa, 1841-ben Stockholmban, 1843-ban Rio de Janeiróban Ausztria követe, 1849–1855-ben képviselő a frankfurti szövetségi gyűlésen, 1859 és 1864 között osztrák külügyminiszter, közben 1859 és 1860 között miniszterelnök is.
- 3 *Engel-Janosi, Friedrich*: Graf Rechberg. Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte. München u. Berlin, 1927. 100.
- 4 *Engel-Janosi*: i. m. 100.
- 5 Gorcsakov – Balabinnak, 1863. máj. 17. Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien (továbbiakban: HHStA.) Rußland X. Karton 54/a. Berichte, 17/F. Másolat. 242–250. ff.
- 6 Az amerikai polgárháború válságos szakaszához érkezett: Anglia semmiképpen sem tudta magát lekötni Európában.
- 7 Február elején a brit kormány nyilatkozataiban is megnyilvánult bizonyos szabadságháborús retorika.
- 8 *Revunyenkov, V. G.*: Polszkoe vossztanyie 1863. g. i evropejszkaja gyiplotatyija. Izdatyelsztvo Leningradszkovo Unyiverszityeta, 1957. 261.
- 9 *Revunyenkov*: i. m. 362.
- 10 *Filipp Nykolajevics Brunnov* (1797–1875) kurlandi grófi családból származik, 1818-tól áll diplomáciai szolgálatban, Nesselrode közvetlen és bizalmas munkatársa, 1840–54, illetve 1858–74 között londoni orosz nagykövet.
- 11 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. máj. 22. Külpolitikai Levéltár, Moszkva, Külügyminisztériumi Kancellária, 1863. Nr. 87. 489. f. In: *Revunyenkov*: i. m. 262.
- 12 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 22. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/A. 252. f.
- 13 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 14 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 15 Thun – Rechbergnek, 1863. máj. 19. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 18/B. 254–255. ff.
- 16 Gróf *Károlyi Alajos* (1825–1889) 1859-ben követ Koppenhágában, 1859-ben rendkívüli szolgálat Szentpétervárott, 1860–66, valamint 1871–78 között berlini nagykövet, 1878–88 között londoni nagykövet, Európa majd minden udvaránál teljesített diplomáciai szolgálatot, 1879-ben, Andrássy távoztával külügyminiszterjelölt: a megbízatást nem fogadta el.
- 17 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. Nr. 53/B. 12. f.
- 18 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. 53/B. 13. f.
- 19 *Charles Angélique Talleyrand* I. Napóleon külügyminiszterének unokaöccse, követ a weimari udvarban, majd nagykövet Szentpétervárott.
- 20 *Eduard Drouyn de Lhuys* (1805–1881) 1848-ban Franciaország londoni nagykövete, a felkelés idején Franciaország külügyminisztere, 1866-ban, a porosz–osztrák háború idején távozik posztjáról.
- 21 Több szemtanú és azóta megjelent számtalan irodalmi feldolgozás szerint az egész élete folyamán „*lengyelfőbiában*” szenvedő Bismarckot valósággal sokkolta a felkelés kitörése.
- 22 Károlyi – Rechbergnek, 1863. jún. 5. HHStA. Preußen III. Karton 81. Berichte. Nr. 53./B. 14–15. ff.
- 23 A porosz vezetés aktivitását erősen korlátozta saját parlamenti ellenzéke. A főleg liberális és baloldali képviselők *szigorú semlegességet* vártak volna el Bismarcktól a lengyel háborúban.
- 24 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik, Heinrich*: Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859–1866. II. Band. Oldenburg–Berlin, 1935. 635.
- 25 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 188–189.
- 26 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 189.
- 27 Károlyi – Rechbergnek, 1863. máj. 16. In: *Srbik*: i. m. III. 189.
- 28 Uo.
- 29 Márciusban jött létre Ausztria, Franciaország és Anglia részvételével, III. Napóleon kezdeményezésére, Metternich tárgyalásainak következményeként. A szerződés a lengyeleket támogató koalíció „*ősmagjának*” számít.
- 30 Pesti Napló, 1863. jún. 10.
- 31 *Engel-Janosi*: i. m. 101.
- 32 Uo.
- 33 HHStA. Koronatanácsi jegyzőkönyvek. 1863.
- 34 *Engel-Janosi*: i. m. 102.
- 35 *Wereszycki, Henryk*: Austria a powstanie styczniowe. Lwów, 1930. 200.

- 36 *Wereszycki*: i. m. 201.
- 37 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 38 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 39 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 40 *Rautenberg, Hans-Werner*: Der polnische Aufstand von 1863 und die europäische Politik im Spiegel der deutschen Diplomatie und der öffentlichen Meinung. Wiesbaden, 1979. 70–71.
- 41 *Engel-Janosi*: i. m. 103.
- 42 Russel – Napiernek, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. Nr. 113. 228. f. (Dátum nélküli tisztazat)
- 43 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 44 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 45 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 46 *Richard Metternich* (1829–1895) Clemens Metternich, Ausztria kancellárjának fia, 1859–1871 között nagykövet Párizsban.
- 47 *Apponyi* (Nagy-Apponyi) *Rezső* [Rudolf] (1812–1876) ősi magyar grófi család tagja, a Monarchia párizsi, majd londoni nagykövete.
- 48 A választjegyzéken a Ballhausplatzon május eleje óta dolgoztak, s az ülés időpontjában rendelkezésre állt egy változat, amely már több volt, mint nyersfogalmazvány.
- 49 Pesti Napló, 1863. jún. 16.
- 50 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 51 *Engel-Janosi*: i. m. 105.
- 52 *Engel-Janosi*: i. m. 106.
- 53 *Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 38.
- 54 *Dr. Karl Giskra* (1820–1879) brünni ügyvéd, az osztrák–német liberális *Alkotmánypárt* egyik vezetője.
- 55 Stenographische Protokolle des Reichsrates. Haus der Abgeordneten. 1. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 22.
- 56 *Dr. Eduard Herbst* (1820–1892) csehországi német képviselő, jogi szakértő, a prágai egyetem tanára, nagyosztrák liberális politikus.
- 57 *Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt... 38.
- 58 Stenographische Protokolle... 1. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 22.
- 59 *Dr. Johann Nepomuk Berger* (1816–1870) bécsi ügyvéd, 1848-ban tagja volt a frankfurti parlamentnek, ahol a nagyosztrák programot képviselte. Az Alkotmánypárt tagja.
- 60 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 61 *Ignaz Kuranda* (1812–1884) osztrák újságíró, vezető bécsi lapok szemleírója, az Alkotmánypárt tagja. 1867-ben fontos szerepet játszott a magyar kiegyezés létrehozásában.
- 62 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 63 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 64 *Zachar József*: Az osztrák Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, 1969. 17.
- 65 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 66 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 67 „Fehérek”: a felkelés mérsékelt irányzatának tagjai.
- 68 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 69 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 70 *Rautenberg*: i. m. 352.
- 71 *Zachar József*: Az osztrák Verfassungspartei... 12.
- 72 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 73 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 74 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 75 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 25.
- 76 Stenographische Protokolle... 4. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 77 *Julius Alexander Schindler* (1818–1885) liberális Reichsrat-képviselő, alsó-ausztriai jogász.
- 78 Stenographische Protokolle... 5. Sitzung der 2. Session. 1863. jún. 26.
- 79 Russell–Bloomfieldnek, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. Nr. 113. 226. f. (dátum nélküli tisztazat)

- 80 Rechberg – Thunnak, 1863. jún. 18. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 212. f. (másolat)
- 81 Rechberg – Thunnak, 1863. jún. 18. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 211–212. ff. (másolat)
- 82 Pesti Napló, 1863. jún. 12.
- 83 Uo.
- 84 Bernstorff – Bismarcknak, 1863. máj. 14. APP. III. Nr. 506. Marginalie Bismarcks. In: *Rautenberg*: i. m. 339–340.
- 85 Redern – Bismarcknak, 1863. jún. 2. APP. III. Nr. 506. Marginalie Bismarcks. In: *Rautenberg*: i. m. 339–340.
- 86 *Murawjew, Graf M. N.*: Der Dictator von Wilna. Memoiren. Leipzig, 1883. (XIV.)
- 87 *Murawjew*: i. m. 3.
- 88 *Murawjew*: i. m. 4.
- 89 *Murawjew*: i. m. 4.
- 90 *Koberdowa, Irena*: Watykan a powstanie styczniowe. Warszawa, 1958.
- 91 *Revunjenkov*: i. m. 275.
- 92 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 23., ill. 21/E. 303–304. ff.
- 93 Pesti Napló, 1863. jún. 17.
- 94 Muravjov – Kraszinskynek, 1863. máj. 26. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 23. 312–313. ff.
- 95 Pesti Napló, 1863. jún. 17.
- 96 *Ratajczyk, L.*: Powstanie styczniowe jako wojna partyzanka. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 10/1964. 184–228.
- 97 *Kieniewicz, Stefan*: Historia Polski 1785–1918. Warszawa, 1970. 258.
- 98 A varsói területen az összlétszám 141 000 volt, a kievin 77 500 fő. Jelentős tartalékokat hívtak be és helyeztek el belső orosz övezetekben; ezek létszáma elérte a 200 000 főt. Ennek ellenére a szükséges (tervezett) létszám még nem is volt együtt, „*csupán*” 690 000 ember. (Az utóbbi szám egyébként az 1863-as év mozgósítási csúcadata.) *Revunjenkov*: i. m. 297.
- 99 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/A. 318. f.
- 100 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/A. 319. f.
- 101 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/b. Berichte. 322. f.
- 102 Thun – Rechbergnek, 1863. jún. 30. HHStA. Rußland X. Karton 54/a. Berichte. Nr. 25/F. 338. f. (Napier bizalmas közlése Thunnak arról az iratról, melyet az angol nagykövetség ezekben az ügyekben Gorcsakovnak nyújtott be.)
- 103 *Revunjenkov*: i. m. 299.
- 104 Orosz időszámítás szerint július 1-jén.
- 105 *Rautenberg*: i. m. 361–362.
- 106 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298. f.
- 107 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298. f.
- 108 Gorcsakov – Brunnovnak, 1863. júl. (1.) 13. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. 298–299.
- 109 *Rautenberg*: i. m. 368.
- 110 Redern – Bismarcknak, 1863. júl. 21. APP. III. Nr. 597. In: *Rautenberg*: i. m. 363.
- 111 Apponyi – Rechbergnek, 1863. júl. 24. HHStA. England VIII. Karton 61. Berichte. Nr. 30. 62. f. (Nr. 3010. számjeltávirat)
- 112 *Rautenberg*: i. m. 363.
- 113 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 114 Apponyi – Rechbergnek, 1863. júl. 16. HHStA. England VIII. Karton 61. Berichte. Nr. 47. 60–65.
- 115 *Rautenberg*: i. m. 365–366.
- 116 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 117 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 118 *Engel-Janosi*: i. m. 109.
- 119 *Báró Josef Lasser von Zollheim* (1815–1879) 1848-ban képviselő a frankfurti parlamentben, 1859-től osztályfőnök a bécsi belügyminisztériumban, majd 1860-tól a Schmerling-kormányban a „politikai közigazgatás minisztere” (belügyminiszter).
- 120 *Wereszky*: i. m. 219.
- 121 *Rautenberg*: i. m. 336.
- 122 *Rautenberg*: i. m. 367.
- 123 Drouyn de Lhuys – Montebellónak, 1863. aug. 3. HHStA. Rußland X. Karton 53. Weisungen. (Thun másolata Rechbergnek) 335–338. ff.
- 124 *Rautenberg*: i. m. 367.